

# ՕՏԱՐ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՄԱՍՆ Է. – ՌՈՒՍԵՐԷՆ

(ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՍԼԱԽՈՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԼԵԶՈՒՆՆԵՐԻ)<sup>1</sup>

ԱՐՄԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ (armen\_michaelian@yahoo.com)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ներկայ յօդուածով շարունակում ենք օտար լեզուների տառադարձութեան կանոնները լուսաբանող յօդուածաշարքը<sup>2</sup>, որի սոյն՝ եօթներորդ մասը, նուիրում ենք ռուսերէնի (եւ սլաւոնական միջանի այլ լեզուների) յատուկ անուններին:

Ինչպէս շարքի նախորդ յօդուածներում, այստեղ վերանայելու ենք գոյութիւն ունեցող իրավիճակը, փորձելու ենք գիտական հիմքերի վրայ դնել ռուսերէնի տառադարձութիւնը եւ քննութեան ենթարկել դրա մի շարք նրբութիւններ: Մեր այս մօտեցումը բնականաբար չի ենթադրում վերջնական լուծում: Այն միեւնոյն ժամանակ նպատակ ունի մասնագէտ հասարակութեան ուշադրութիւնը սեւեռել խնդրի վրայ:

Յօդուածները չճանրաբեռնելու եւ միեւնոյն բանը միջանի անգամ չկրկնելու համար՝ յօդուածների նախաբաններն ու ամփոփումները լինելու են հակիրճ: Այդուամենայնիւ, մեր ձեռնարկութեան տեսական գաղափարներին ծանօթանալու համար, ընթերցողին հրաւիրում ենք աչքի անցկացնել նախորդ (մասնաւորապէս՝ առաջին երեք) յօդուածների նախաբանները, տեսական մասերն ու ամփոփումները:

Ռուսերէնից կատարած տառադարձութեանը խորհրդային եւ այնուհետեւ անկախութեան տարիներին յաճախ են անդրադարձել Հայաստանի «Տերմինաբանական կոմիտէ (Եզրաբանական յանձնաժողով)» կամ «Լե-

<sup>1</sup> Ելելով յօդուածին տրամաբանութենէն եւ ուղղագրական առաջարկներէն, յօդուածին ուղղագրութիւնը բացառաբար կը պահենք հեղինակային վիճակով:

<sup>2</sup> Տե՛ս՝ Արմէն Միքայէլեան, «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Ա. – մերձատարեւելեան լեզուներ)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Խ:2020, էջ 341-64. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Բ. – դասական լեզուներ, հին յունարէն եւ լատիներէն)», *Բազմավէպ*, ՃՀԸ:2020, էջ 304-36. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Գ. – ֆրանսերէն)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԽԱ:2021, էջ 443-66. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Դ. – անգլերէն)», *Հանդէս ամսօրեայ*, ՃԼԵ:2021, էջ 197-246. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Ե. – գերմաներէն)», *Բազմավէպ*, մամուլի տակ. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Զ. – իտալերէն եւ սպաներէն)», *Բազմավէպ*, մամուլի տակ:

զուի պետական տեսչութիւն» անունը կրող զանազան մարմինները<sup>3</sup>: Իրենց դրական ու բացասական բոլոր կողմերով հանդերձ, յանձնաժողովների ընդունած որոշումները երկու խոշոր բաց ունեն. դրանք նախ՝ մէկ կամ երկու անձանց ներկայացրած նախագծերն են, եւ ապա՝ իրենց վրայ կրում են «սովետահայերէն»<sup>4</sup> շունչը: Յանձնաժողովները չեն անդրադարձել սկզբունքային խնդիրների, այն է՝ գիտական հիմքերի վրայ դնել տառադարձագիտութիւնը (տառադարձութեան տեսութիւնը), կարգաւորել դրա կանոնները եւ մասնաւորապէս՝ ուսումնասիրել ռուսերէնի հնչիւնաբանութիւնը՝ գիտական հայկաբան տառադարձութիւն մշակելու նպատակով:

#### ՌՈՒՍԵՐԷՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

##### ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՌԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ

Հին Ռուսիան, ընդհուպ մինչեւ ԺԸ. դարը, ունէր զուգակեաց երկու գրաւոր լեզու: Սրանցից հեղինակաւորը եւ կանոնակարգուածը *սլաւոներէն* կոչուած լեզուն էր (որ այսօր անուանում են նաեւ *եկեղեցական սլաւոներէն*): Սա Բուլգարիայից Ռուսիա մուտք գործած Աստուածաշնչի թարգմանութիւնների լեզուի՝ հին սլաւոներէնի հիման վրայ ձեւաւորուած ռուսական տարբերակն էր: Միւսը՝ նուազ հեղինակաւոր եւ չկանոնակարգուած, բնիկ ժողովրդի լեզուի գրաւոր տարբերակն էր: Այս երկրորդ լեզուն երկար դարեր չունէր իր անուանումը, եւ այն չէին գիտակցում որպէս առանձին մի լեզու: ԺԷ.-ԺԸ. դարերից՝ Ռուսաստանի տէրութեան պետական այդ գրաւոր լեզուն սկսեցին անուանել *ռուսերէն*:<sup>5</sup>

Առաւել՝ մինչեւ ԺԷ.-ԺԸ. դարերը արեւելասլաւոնական երեք ժողովուրդները (այսօրուայ ռուսները, ուկրայինացիները եւ բելառուսները) չէին գիտակցում, որ իրենք տարբեր ազգեր են եւ իրենց լեզուները համարում էին

<sup>3</sup> *Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկատու (1956-2006)*, խմբ.՝ Յ.Խ. Բարսեղեան, «9-րդ հրաշալիք» հրատ., Երեւան, 2006:

<sup>4</sup> «Սովետահայերէն» ասելով նկատի ունենք արեւելահայերէնի՝ 1920-30ականներից Հայաստանում հաստատուած մի լեզուավիճակը, որը մինչեւ 1990ականները ռուսերէնի անմիջական, իսկ այժմ՝ շարունակական ազդեցութեան տակ է եղել եւ է: Խօսքը ոչ միայն (եւ այնքան) ուղղագրութեան, որքան բառապաշարի ու շարահիսական օտարաբանութիւններով յագեցած եւ հայերէնի հարազատ տարրերին խորթ լեզուի մասին է (առաւելապէս տարածուած վարչական, հրապարակախօսական եւ իրաւաբանական խօսքի ու գրականութեան մէջ):

<sup>5</sup> Ռուսերէն գրական լեզուի պատմութեան, հին սլաւոներէնի ու եկեղեցական սլաւոներէնի հետ նրա ունեցած առնչութիւնների մասին տե՛ս մասնաւորապէս՝ Ե.Ա. Успенский, *История русского литературного языка (XI-XVII вв.)* (Ռուսերէն գրական լեզուի պատմութիւն (ԺԱ.-ԺԷ. դդ.), 3րդ հրատ., Մոսկուա, 2002. նաեւ՝ Ա.И. Изотов, *Старославянский и церковнославянский языки*, (Հին սլաւոներէն եւ եկեղեցական սլաւոներէն լեզուներ), Մոսկուա, ИОСО Росс. Акад. Образования, 2001. նաեւ՝ М.В. Иванова, *Историческая грамматика русского языка* (Ռուսերէն լեզուի պատմական քերականութիւն), Բ. հրատ., Ակադեմիա հրատ., Մոսկուա, 2013:

միեւնոյն ազգային լեզուի տարբերակներ: Ուստի պէտք է զգուշ<sup>6</sup> լինել «հին ռուսերէն» անունների վերաբերեալ. նրանք կարող են պատկանել այսօրուայ երեք ազգերից մէկին, կամ միաժամանակ՝ երկուսին կամ երեքին: Հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել, մասնաւորապէս՝ մի կողմից՝ ռուսերէնի, միւս կողմից՝ ուկրայիներէնի ու բելառուսերէնի յարաբերութեան խնդրի վրայ: Ռուսաստանի պատմական շատ դէմքեր ու աշխարհագրական անուններ գալիս են Կիւեւան Ռուսիայի ժամանակներից: Ո՞ր լեզուն պէտք է հիմք ընդունենք այդպիսի անունների համար. գուցէ նախընտրենք երեք լեզուների հնչիւնաբանութիւնները յարգող մի ընդհանուր մօտեցում:

Մի այլ խնդիր են ռուսերէնի եւ սլաւոնական միւս երկու (արեւմտասլաւոնական ու հարաւսլաւոնական) ճիւղերի զուգահեռները: Անուններ կան, որ ընդհանուր են, անձնանուններ՝ որ ազգային խառը ծագում ունեն: Սոյն յօդուածի քննութիւնը նախ եւ առաջ ռուսերէնի վերաբերեալ է, սակայն մենք հաշուի ենք առել նաեւ սլաւոնական միջանի այլ լեզուներ:

Ռուսերէնը մեզ ծառայում եւ ծառայելու է իբրեւ «տարանցիկ» լեզու՝ Ռուսաստանի հարիւրից աւելի զանազան ազգերի անձնանուններն ու աշխարհագրական անունները հայերէն տառադարձելու համար: Ռուսաստանի Դաշնապետութիւնը<sup>7</sup> եւ նրա բաղկացուցիչ երկրները բազմազգ են՝ տարացեղ ու տարալեզու: Հայ լեզուաբանութիւնը ծանօթ չէ այդ լեզուների մեծ մասին. չունենք մասնագէտներ եւ չենք էլ կարող յուսալ, որ մի օր դրանց բոլորի մասնագէտը ունենանք: Ուստի՝ Ռուսաստանում բնակող ազգերի մի զգալի մասի համար որպէս տառադարձութեան լեզու ստիպուած ենք ընդունելու ռուսերէնը:

Հետեւաբար, պէտք է ուշադիր լինել եւ ճիշտ ընտրել տառադարձութեան աղբիւր լեզուն: Հարցը միշտ չէ որ յստակ է, եւ տառադարձողը պէտք է գոնէ տարրական գիտելիքներ ունենայ անունների ու անձնաւորութիւնների վերաբերեալ (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ազգային պատկանելութիւն, մայրենի լեզու...):

#### ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՀՆՁԻՒՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ինչպէս արդէն քանիցս խօսել ենք, հայերէնի հնչիւնաբանութիւնն ու ուղղագրութիւնը ունեն սկզբունքներ, որոնք անհրաժեշտ է կիրարկել իրաքանչիւր լեզուից կատարելիք տառադարձութեան ժամանակ: Յիշեցման

<sup>6</sup> Հանդէսին ուղղագրութիւնն է, հեղինակը կը գրէ «զգուշ»:

<sup>7</sup> Ռուսաստանը (եւ նման այլ երկրներ) դաշնութիւն (դաշինք) չէ, ինչպէս սխալաբար գրում են այսօր ե՛ւ արեւմտահայերէնը, ե՛ւ արեւելահայերէնը, այլ դաշնակցութիւն կամ աւելի լաւ է՝ դաշնապետութիւն, այն է՝ պետութիւն հիմնուած փոխադարձ դաշինքի (դաշնութեան) վրայ:

համար՝ ստորեւ ամփոփ ներկայացնում ենք հայերէն տառադարձութեան՝ մեր առաջին երեք յօդուածներում արծարծած սկզբունքները<sup>8</sup>:

**Ա)** Պայթական («բ-պ-փ», «գ-կ-ք», «դ-տ-թ») եւ պայթաշփական («ջ-ճ-ջ», «ծ-ժ-ջ») բաղաձայնների եռաստիճան կարգը հայկաբան տառադարձութեան ողնասիւններից մէկն է: **Բ)** Տառադարձութիւններում «է»ն գրում ենք միայն բառավերջին, կամ այլուր՝ ձայնաւորից առաջ: «Ե»ը հայերէնի [e] հնչոյթն է եւ այն գրում ենք մնացած դիրքերում՝ բառամիջում թէ բառասկզբին (բաղաձայններից առաջ): Բառասկզբի «ե»ը պարտադիր չէ [յե] արտասանել. օտար անունների մեծ մասում այն գերադասելի է իր մաքուր հնչումով՝ [e] արտասանել: **Գ)** Օտար [o] հնչիւնը տառադարձութիւնների մէջ ամենուր արտայայտում ենք մետրոպեան «ո» տառով: Բառասկզբին, ինչպէս եւ «ե»ի պարագայում, պարտադիր չէ «ո»ն [վո] ընթերցել: Կիլիկեան ժամանակներից մուտք գործած կլոր «օ» տառը տառադարձութեան համար չէ: **Դ)** Բառամիջում եւ բառավերջին խուսափում ենք «ը» գրելուց: **Ե)** Օտար [v] (նաեւ [w]) հնչիւնը հայերէն արտայայտում ենք «վ, ւ, ու» տառերից մէկով, ըստ հայոց դասական ուղղագրութեան կանոնների: Բառասկզբում գրում ենք միմիայն «վ»: Ըստ հնարաւորութեան՝ օգտագործում ենք հայերէնի «աւ, եւ, իւ» երկբարբառները: Բառամիջում՝ բաղաձայնից յետոյ եւ ձայնաւորից առաջ, գերադասում ենք գրել (այնտեղ ուր դա թոյլ է տալիս ստուգաբանութիւնը) «ու»: **Զ)** Օտար «ia (ja), ie (je), ii (ji), io (jo), iu (ju)» համակցութիւնները արտայայտում ենք բառասկզբին «յա, յե, յի, յո, յու» կապակցութիւններով, բառամիջում՝ «իա, իե, ի (կրկնակ «իի»)ն պարզում է մէկ «ի»ի, իո, իու» (եւ ոչ թէ մեր երկբարբառներով): Բառասկզբի «յ» տառի արտասանութիւնը անհրաժեշտաբար [h] չէ: Աւանդական անուններում այն [h] է հնչում, սակայն նոր տառադարձութիւնների մէջ այն պէտք է իր ձայնով՝ [j] արտասանենք: **Է)** Հայերէնի երկբարբառներն ու եռբարբառներն են. «այ, ոյ, աւ (օ), եւ, իւ, եա, տ, եայ, եաւ (եօ), տյ»: Որեւէ տառադարձութեան ժամանակ կարելի է յարգել սրանց գրութեան կանոնները եւ չօրինել նոր կապակցութիւններ: **Ը)** Նոր լեզուների տառադարձութիւնների մէջ օտար [r] հնչիւնը ամենուր գրում ենք «ր», բացառութեամբ բառասկզբի, ուր գրում ենք «ռ»: «Ռ»ի գրութիւնը «ն»ից եւ «լ»ից առաջ պարտադիր չէ<sup>9</sup>:

Այսօր փաստօրէն ունենք տառադարձութեան երեք սկզբունք՝ մետրոպեան կամ հայկաբան, կիլիկեան (կամ երբեմն՝ արեւմտահայ, սփիւռքահայ) եւ սովետահայ (կամ հայաստանեան): Մենք դէմ ենք եւ սովետահայ, եւ կի-

<sup>8</sup> Յօդուածները չճանրաբեռնելու համար մանրամասները չենք կրկնում, եւ ընթերցողին հրափրում ենք, նախքան որեւէ լեզուի տառադարձութեանն անդրադառնալը, անպայման ծանօթանալ այդ սկզբունքներին, առանց որոնց դժուար է ըմբռնել մեր տեսակէտերը:

<sup>9</sup> Հիմնարար այս սկզբունքների մասին անելի մանրամասն տե՛ս՝ մեր առաջին երեք յօդուածների համանուն բաժիններում (*Հայերէն տառադարձութեան հնչիւնա(բան)ական սկզբունքները*):

լիկեան տառադարձութիւններին: Նրանք մի կողմից՝ օտար լեզուների ազդեցութեան, միւս կողմից՝ մետրոպեան կանոնները զանց առնելու հետեւանք են: Աւելորդ չենք համարում կրկնել, որ օտար լեզուներին յարմարութիւն փորձերը կերպարանափոխում են հայերէնը եւ ունակոյի անում մայրենին ամրապնդելու ու միասնական լեզու շինելու ջանքերը:

#### ՌՈՒՍԵՐԷՆԻ ՀՆՁՈՅԹՆԵՐՆ ՈՒ ՀՆՁԻՒՆՆԵՐԸ

Ռուսերէնի պարագայում (ի տարբերութիւն, օրինակ՝ անգլերէնի կամ ֆրանսերէնի), տառադարձութեան ելակէտ ենք ընդունում գրութիւնը, այն բնականաբար հնարաւորինս ճշտելով կենդանի հնչողութեամբ ու ստուգաբանութեամբ: Դա անում ենք ոչ թէ այն պատճառով որ ռուսերէն գրութիւնը շատ մօտ է արտասանութեանը (ընդհակառակը՝ նրանք բաւական տարբեր են), այլ ստուգաբանական ու գործնական նկատառումներով:

Գրական ռուսերէնի արդի հնչողութիւնը հիմնուած է գլխաւորապէս մայրաքաղաք Մոսկովի<sup>10</sup>, եւ շրջակայ գաւառների արտասանութեան վրայ: Հին ռուսերէնի արտասանութիւնը շատ աւելի մօտ էր բառի գրաւոր տեսքին, քան այսօրուայ մոսկովեան արտասանութիւնն է: Աւելին՝ ռուսերէնն ունի անկայուն շեշտադրութիւն, եւ բառը ածանցուելիս, հոլովուելիս կամ խոնարհուելիս կարող է շեշտի տեղը փոխել ու դրանով իսկ փոխել հնչիւնների սկզբնական արտասանութիւնը (ե՛ւ ձայնաւորների, ե՛ւ բաղաձայնների պարագայում):

Մի այլ հանգամանք. ռուսերէնը (հայերէն տառադարձութեան աչքերով նայած) չենք կարող համարել սլաւոնական միւս լեզուներից «անկախ» լեզու: Սլաւոնական լեզուների հնչիւնաբանութիւնը սերտօրէն փոխկապակցուած է, աւելի, քան այլ ընտանիքներին ու ճիւղերին պատկանող ցեղակից լեզուներինը: Ռուսերէնը, ուկրայիներէնը եւ բելառուսերէնը մէկ միասնական լեզու էին մինչեւ ԺԴ.-ԺԵ. դարերը եւ այժմ էլ շատ ընդհանրութիւններ ունեն: Անձնանունների ու աշխարհագրական անունների հարցում որոշ դէպքերում դժուար է որոշել, թէ դրանք ռուսերէնից, ուկրայիներէնից թէ բելառուսերէնից պէտք է տառադարձել: Անհրաժեշտ է գտնել մի ընդհանուր տառադարձութիւն, որը կը բաւարարէր սլաւոնական լեզուների մեծ մասին:

Սրանք են այն պատճառները, որոնք աւանդական տառադարձութեանը (ե՛ւ հայ, ե՛ւ օտարալեզու) ստիպում են ելակէտ ունենալ հենց գրութիւնը՝ լեզ-

<sup>10</sup> Մենք նախընտրում ենք քաղաքի պատմական, նաեւ՝ հայկական աւանդական, տարբերակը՝ Մոսկով: Յիրափ, ռուսերէն Москва անուան արմատը «москов» է, եւ քաղաքի անունը հնագոյն գրութեամբ Московъ էր: Լիաձայն տարբերակը երեւում է նաեւ ածականի մէջ՝ москов-ский մոսկովեան: Արդի տարբերակի ուղղական հոլովի մէջ երկրորդ «о»-ն սղուած է՝ Моск(о)ва: Մի շարք լեզուներ (վրացերէնը, թաթարերէնը, անգլերէնը, տաճկերէնը եւ ուրիշներ) պահպանել են անուան արմատական ձեւը:

ուի գրաւոր օրինակը: Մենք նոյնպէս յարելու ենք այդ սկզբունքին եւ շարունակելու ընդունուած աւանդոյթը:

Հայ ռուսախօս հանրութեան մէջ կան անձինք, որ կողմնակից են ռուսերէնի (եւ այլ լեզուների) հնչիւնական տառադարձութեանը, այն է՝ ինչպէս լսում ենք, այնպէս էլ գրենք: Ջուտ հնչիւնական տառադարձումը խառնաշփոթ կը մտցնէր ոչ միայն ռուսերէնի եւ սլաւոնական միւս լեզուների միջեւ, այլեւ հենց ռուսաց լեզուի ներսում: **Петров** գրելու էինք **Պիտոռֆ** («ֆ»ով), իսկ **Петрова**՝ **Պիտոռվը** («վ»ով): Նմանապէս՝ **Алла** լինելու էր **Ալլը**, **Александр** Ալիկսանդ(ը)ն, **Виктор** Վիկտ(ը)ն, **Демид** Ձիմիտ, **Степан** Սծիպան, **Ярослава** Յիռասլավը, **Петербург** Պիծիորուոկ ենւ.:

Ելնելով նշած պատճառներից, այստեղ բերում ենք ոչ թէ *Հնչիւնաբանութեան Միջազգային Ընկերութեան* (IPA<sup>11</sup>) այբուբենի նշանագրերը (ինչպէս որոշ այլ լեզուների պարագայում էր), այլ ռուսերէնի՝ սլաւոնական տառերով արտայայտած հնչիւնները, մի բան որ աւելի է ընդունուած ռուսագիտական գրականութեան մէջ: Հնչոյթի կամ հնչիւնի<sup>12</sup> նշանը ընդունուած է դնել անկիւնաւոր փակագծերի մէջ, իսկ տառ արտայայտելու համար նշանագիրը դնում ենք չակերտների մէջ՝ «ա», «բ», «գ» ենւ.: Տառադարձութեան համար մեզ հետաքրքրող համակարգը հետեւեալն է (օրինակների մէջ, թաւ ընդգծել ենք տուեալ հնչոյթը արտայայտող տառերը):

Ռուսերէնը տարբերում է «կոշտ» եւ «փափուկ» կոշուած բաղաձայններ.

Կոշտ բաղաձայնները (թուով 18) ընդունուած է նշանակել այդ նոյն տառերով՝ առանց որեւէ այլ նշանների. [б] **б**рат, [п] **п**амять, [м] **м**ать, [в] **в**ас, [ф] **ф**азан, [д] **д**ом, [т] **т**ам, [з] **з**уб, [с] **с**он, [н] **н**ас, [р] **р**ука, [л] **л**об, [г] **г**ород, [к] **к**от, [х] **х**од, [ж] **ж**ар, **ж**ир, [ш] **ш**ар, **ш**ить, [ц] **ц**арь, **ц**ирк: Վերջին երեքը միշտ կոշտ են՝ չունեն փափուկ զուգահեռներ:

Փափուկ բաղաձայն (թուով 17) նշանակելու համար (խօսքը հնչիւնագրութեան մասին է) միեւնոյն տառերից յետոյ դնում են ապաթարցի նշան. [б'] **б**ить, [п'] **п**ить, [м'] **м**ять, [в'] **в**есь, [ф'] **ф**илин, [д'] **д**ети, [т'] **т**ень, [з'] **з**има, [с'] **с**иний, [н'] **н**из, [р'] **р**епа, [л'] **л**ипа, [г'] **г**ибель, [к'] **к**исть, [х'] **х**итрый, [ч(')] **ч**ервь, **ч**асто, [щ(')] **щ**ит, **щ**ука: Վերջին երկուսը միշտ փափուկ են, եւ ռուսագիտութիւնը սրանցից յետոյ յաճախ ապաթարց չի դնում, համարելով որ դրանք առանց այդ էլ փափուկ են: Թիրիմացութիւնից խուսափելու համար մենք այս յօդուածում հնչումը արտայայտելիս [անկիւնաւոր փակագծերի մէջ] միշտ կը դնենք այդ ապաթարցը:

<sup>11</sup> International Phonetic Association, *Հնչիւնաբանութեան Միջազգային Ընկերութիւն*, որի հնչական «այբուբենով» է ընդունուած գրի առնել զանազան լեզուների հնչոյթները: Միջազգայնօրէն ընդունուած է կա՛մ ֆրանսերէն (API), կա՛մ անգլերէն (IPA) յապաւումը:

<sup>12</sup> «Հնչոյթ» եւ «հնչիւն» եզրոյթների տարբերութիւնը քաջ յայտնի է լեզուաբանութեանը (Հ. Զ. Պետրոսեան, Ս. Ա. Գալստեան, Թ. Ա. Ղարաբիւլեան, *Լեզուաբանական բառարան*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1975:

Փափուկների շարքում երբեմն յիշում են նաեւ [x'x' / ɔ'ɔ'] հնչյունը (փափուկ երկայն [ɔ]), սակայն նա լիարժեք հնչոյթ չէ եւ մենք այստեղ անտեսում ենք այդ մէկը:

Ռուսերէնն ունի մէկ կիսաձայն հնչոյթ՝ [й] կամ [j] արտայայտմամբ (հայերէն [յ], IPA [j]), որը կարող է ունենալ միքանի գրաւոր արտայայտութիւն՝ трамвай, йога, бульон, яма = jama, ель = jель, ёж = jож, юг = jyg (տե՛ս ստորեւ):

Ձայնաւոր հնչոյթներն են (թուով 7). [a], [e(ə)], [и], [ы], [o], [y], [э] (հայերէն [ը], IPA [ə]): Որոշ լեզուաբաններ [ы]ն չեն համարում անկախ հնչոյթ, այլ [и]ի «այլահնչոյթը» (կամ ենթահնչոյթը՝ միեւնոյն հնչոյթի այլահնչուն տարբերակը): Շեշտափոխութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի ձայնաւորների արտասանութեան վրայ. աւելի մանրամասնօրէն կը քննենք ստորեւ:

Ռուսերէնի ձայնաւորների արտասանութիւնը բաւական տարբեր է գաւառէ գաւառ, եւ գիտական գրականութեան մէջ ռուսագիտութիւնը առանձնացնում է յաճախ այլ ձայնաւորներ: Դրանցից յիշատակենք միայն մէկը՝ IPA [ʌ], երբեմն նշանակում են եւ [ä] նշանով: Սա հանդիպում է նախաշեշտ վանկի մէջ կամ բառի բացարձակ սկզբում: Սակայն քանի որ այն սոսկ հնչիւն է եւ ոչ թէ հնչոյթ, մեր տառադարձութեան համար նա էական չէ, եւ այս յօդուածի մէջ այն նշանակելու ենք ռուսերէնի սովորական [a] տառով: Հայի ականջը լաւ չի ընկալում այդ երկուսի նրբութեան տարբերութիւնը: Նոյն բանը կարող ենք ասել նաեւ [ы] («փափուկ» [ը]) հնչիւնի համար, որի կոշտ գոյգը [ы]ն է («կոշտ» [ը]):

Յօդուածիս տառադարձութեան ելակէտը լինելու է, ուրեմն՝ բառի գրութիւնը, այլ կերպ ասած՝ սլաւոնական («կիրեղեան»<sup>13</sup> կոչուած) տառերը:

#### ՌՈՒՍԵՐԷՆԻՅ ՏԱՌԱԴԱՐՁԵԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐ ԵՒ ՆՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ռուսերէնն ուրեմն ունի<sup>14</sup> 43 պարզ հնչոյթ (երկբարբառները չհաշուած)՝ 7 ձայնաւոր, 1 կիսաձայն, 35 բաղաձայն (որոնցից 18ը՝ կոշտ եւ 17ը՝ փափուկ): Հայերէնն ունի 36 պարզ հնչոյթ՝ 6 ձայնաւոր, 1 կիսաձայն, 29 բաղաձայն: Հայերէնը չի տարբերում ռուսերէնին յատուկ կոշտ ու փափուկ բաղաձայն հնչոյթները:

Ստորեւ անդրադառնում ենք ռուսերէն տառադարձութեան գլխաւոր կանոններին ու նրբութիւններին:

#### ա) կոշտ եւ փափուկ բաղաձայններ

<sup>13</sup> Այստեղ տեղը չէ անդրադառնալու «կիրեղեան» ու «գլագոլեան» անուանումների, նրանց ժամանակագրական առաջնութեան եւ Կիրեղի ու Մթողիոսի հեղինակութեան վճերի քննարկմանը: Ռուսագիտական գրականութեան մէջ դրանք լայնօրէն լուսաբանուած խնդիրներ են:

<sup>14</sup> Խօսքը այստեղ մեր տառադարձութեան վերաբերեալ է: Ինչպէս տեսանք՝ հնչոյթների հարցը բարդ խնդիր է, եւ ռուսերէնի, ինչպէս նաեւ շատ ուրիշ լեզուների հնչոյթների թիւը տարբեր է տարբեր հեղինակների գործերում:

Արդի ռուսերենը (եւ սլաւոնական մի շարք այլ լեզուներ) տարբերում է, ինչպէս ասացինք, կոշտ եւ փափուկ բաղաձայններ: Ռուսերենի բաղաձայնական գրեթէ ողջ համակարգը պայմանաւորուած է այս զուգադրութեամբ, եւ կոշտութիւնն ու փափկութիւնը իմաստորոշ դեր ունեն: Քանի որ բաղաձայններն ու ձայնաւորները սերտօրէն կապուած ու սերտաճած են իրար, բաւական դժուար է քննել մէկի հնչիւնաբանութիւնն առանց միւսի: Բաղաձայնների կոշտութիւնն ու փափկութիւնը կա՛մ ձայնաւորներից անկախ են, կա՛մ կախուած են յաջորդող ձայնաւորից: Մենք նախ կը քննենք բաղաձայնների անկախ փափկութիւնը, այնուհետեւ, ձայնաւորներին ծանօթանալուց յետոյ, ձայնաւորներով պայմանաւորուածը:

Ստորեւ մի աղիւսակ բաղաձայն հնչիւնների, որոնք կարող են ե՛ւ կոշտ լինել, ե՛ւ փափուկ բոլոր դիրքերում (մնացած միքանիսի համար տե՛ս՝ վարը).

|         |    |    |    |        |    |    |    |    |    |    |    |     |
|---------|----|----|----|--------|----|----|----|----|----|----|----|-----|
| կոշտ    | б  | п  | м  | в      | ф  | д  | т  | з  | с  | н  | л  | р   |
| փափուկ  | бь | пь | мь | вь     | фь | дь | ть | зь | сь | нь | ль | рь  |
| հայերէն | բ  | պ  | մ  | վ,լ,ու | ֆ  | դ  | տ  | զ  | ս  | ն  | լ  | ր,ռ |

Ռուսերենի ուղղագրութիւնը մի ժամանակ (մինչեւ 1917-18ի բարեփոխումները) կոշտ բաղաձայններից յետոյ բառավերջին դնում էր կոշտի նշան՝ «ѣ»: Այսօր, առանց փափուկի նշանի՝ բաղաձայնները անկախ դիրքում համարում են կոշտ, այդ պատճառով վերի աղիւսակի մէջ կոշտի որեւէ նշան չենք դրել: Բաղաձայնի փափկութիւնը արտայայտելու հնարներից մէկը փափուկի նշան («ь») դնելն է:

Փաստօրէն՝ ռուսերենի զոյգ երկու հնչոյթներին հայերէնում (եւ բազմաթիւ այլ լեզուներում) համապատասխանում է մէկ միասնական հնչոյթ: Այսպիսի տառադարձում է որդեգրել լատինագիր ու արաբագիր լեզուների մեծագոյն մասը: Հայերէնն ուրեմն առանձնայատուկ վերաբերմունք չունի այս հարցում, եւ այդ զուգադրութիւնը տառադարձութեան մէջ զանց ենք առնում՝ հայերէնը կոշտ ու փափուկ չտարբերելու պատճառով<sup>15</sup>: Բաղաձայնների մեծ մասի տառադարձումն ուրեմն՝ ընդհանուր առմամբ դժուարութիւններ չի յարուցում:

Ինչպէս եւ հայերէնը՝ սլաւոնական լեզուները ի սկզբանէ չեն ունեցել [ֆ] հնչիւնը. այդպիսի անունները մեծ մասամբ գալիս են կա՛մ յունարէնից (նոր յունարէն արտասանութեամբ)<sup>16</sup>, կա՛մ արեւմտաւերոպական լեզուներից: Սլաւոնական լեզուների, այդ թւում ռուսերենի, [ֆ] հնչիւնը, թէեւ հայերէն

<sup>15</sup> Ուշադրութիւն. իրականօրէն հայերէնը տարբերո՛ւմ է կոշտ ու փափուկ բաղաձայն հնչիւններ: Սակայն դրանք տարբեր հնչոյթներ չեն, այլ միեւնոյն հնչոյթի երկու տարբերակ հնչիւններ (ենթահնչոյթներ). օրինակ՝ ձուն/ձիւն, բոյր/բիւր, հնչուն/հնչիւն, սան/սեան:

<sup>16</sup> Դրա վերաբերեալ տե՛ս՝ յօդուածաշարքիս Բ. մասը՝ հին յունարէն եւ լատիներէն լեզուներ:



մեծ մասամբ տառադարձում ենք մեր «կիլիկեան» «ֆ» տառով, հին յունա-րէնից սերած անունների համար երբեմն գերադասելի կարող ենք համարել «փ» կամ «թ» տառերը:

*Օրինակներ կոշտ բաղաձայնների* (ծայնաւորներից անկախ դիրքերում. այստեղ առայժմ բերում ենք կոշտութեան միայն այն օրինակները, որտեղ կոշտութիւնը չի պայմանաւորուած յաջորդ ձայնաւորով: Կոշտութեան միւս արտայայտութիւնների համար, ինչպէս նաեւ բառավերջի խլացման մասին, տե՛ս ստորեւ). **Глеб Գլեբ, Псков Պսկով, Днепр Դնեպր, Томск Տոմսկ, Клим Կլիմ, Боровск Բորովսկ, Дмитров Դմիտրով, Лев Լեւ, Гурзуф Գուրզուֆ, Ильф Իլֆ, Волгоград Վոլգոգրադ, Сергиев Посад Սերգիեւ Պոսադ, Леонид Լէոնիդ, Братск Բրատսկ, Филарет Ֆիլարետ, Игнат Իգնատ, Камаз Կամազ, Лабаз Լաբազ, Таз Տազ, Постник Պոստնիկ, Островский Ստրովսկի, Знаменск Զնամենսկ, Кострома Կոստրոմա, Плес Պլես, Тихон Տիխոն, Курган Կուրգան, Клин Կլին, Дон Դոն, Волжск Վոլժսկ, Сокол Սոկոլ, Урал Ուրալ, Тобол Տոբոլ, Иркутск Իրկուտսկ, Бор Բոր, Выборг Վիրորգ, Прохор Պրոխոր, Яромир Յարոմիր, Амур Ամուր:**

*Օրինակներ փափուկ բաղաձայնների* (ծայնաւորներից անկախ դիրքերում. այստեղ առայժմ բերում ենք փափկութեան միայն այն օրինակները, որտեղ փափկութիւնը արտայայտուած է փափուկի նշանով՝ «ь»: Փափկութեան միւս արտայայտութիւնների համար տե՛ս ստորեւ). **Обь Ոբ, Вовь Վուպ, Омь Օմ, Пермь Պերմ, Любовь Լուբով/Լիւբով, «Явь, правь и навь» «Յաւ, պրաւ եւ նաւ», Судоверфь Սուդովերֆ, Площадь Պլոշադ (գիւղի անուն է), Усадьба Ուսադբա, Кереть Կերետ, Тотьма Տոտմա, Вязьма Վազմա, Кузьма Կուզմա, Лысьва Լիսուա, Алесь Ալես, Мезень Մեզեն, Болонь Բոլոն, Ольга Ուլգա, Ильмень Իլմեն, Львов Լուով, Игорь Իգոր, Анадьрь Անադիր:**

## **բ) բաղաձայնների խլացումը բառավերջին**

Ռուսերէնում վեց զոյգ ձայնեղ բաղաձայններ բառավերջին խլանում են (այդ երեւոյթը նկատելի է զանազան լեզուներում). այսպէս՝ [б] > [п], [в] > [ф], [д] > [т], [з] > [с], [ж] > [ш], [г] > [к]: Օրինակ՝ «лук» եւ «луг» բառերը միեւնոյն հնչումն ունեն, «Петербург»-ի վերջում հնչում է [կ], «Волгоград»-ի վերջում՝ [տ] եւն.: Արեւմտաեւրոպական լեզուները ռուսական ազգանունների համար մի ժամանակ ընդունել էին բառավերջի «в» տառի «f/ff» գրութիւն՝ Тургенев Tourguén(i)eff, Рахманинов Rachmaninoff, Дурасов Dourassoff(f), Давыдов Davidoff: Այսօր, սակայն, բառավերջի խլացումը ընդունուած է գրել ձայնեղ բաղաձայնով՝ «v/w», այսինքն՝ այնպէս, ինչպէս եւ բառի գրաւոր տեսքն է:

Հայերէնը բառավերջի ձայնեղների խլացումը երբեք բանի տեղ չի դրել եւ հայ հասարակութեան մեծ մասը չի էլ գիտակցում, որ ռուսերէնը իր ձայնեղները բառավերջին խոլ է արտասանում (հայ ռուսախօսների մի զգալի մասը դրանք ձայնեղ է արտասանում):

Ձայնեղների ձայնեղ տառադարձությունը ոչ միայն ստուգաբանական պատճառաբանություն ունի, այլև հնչյունաբանական, քանի որ հոլովման, խոնարհման կամ բառածանցման ժամանակ խլացած այդ հնչյունները վերականգնում են իրենց ձայնեղությունը, ասել է թե՛ մերթ անցնում են ձայնեղից խուլին, մերթ՝ ընդհակառակը: Օրինակ՝ Петербурґ [կ] / Петербурґа [գ], луг [կ] / на лугу [գ], ход [տ] / ходит [դ'], Петров [Ֆ] / Петрова [վ] են.: Այսպիսի պարագայում բնականաբար անելի նպատակայարմար է պահպանել հնչյոթի միեւնոյն տեսքը ածանցեալ բոլոր ձեւերի մէջ: Աւելին՝ սլաւոնական ոչ բոլոր լեզուներն են բառավերջին խլացնում իրենց ձայնեղ բաղաձայնները: Ուկրայիներէնը, օրինակ՝ չի ճանաչում այդ օրէնքը, եւ երկու լեզուների միատեսակ տառադարձութեան ձգտումը նոյնպէս խօսում է ձայնեղների օգտին:

Օրինակներ. Глеб Գլեբ, Обь Ոբ, Ростислав Ռոստիսլաւ, Любовь Լուրով / Լիւրով, Волгоград Վոլգոգրադ, Лабаз Լաբազ, Чиж Զիժ, Олег Ոլեգ, Оренбург Որենբուրգ:

#### **գ) ռուսերէն ձայնաւոր տառերի համակարգը**

Ռուսերէնն ունի պատմականօրէն ձեւաւորուած երկու տեսակի (տեսքի, գծագրութեան) ձայնաւոր տառեր (ընդգծում ենք՝ տառեր, ոչ թէ հնչյուններ): Առաջինը նախամայր, գծագրական առումով պարզ ձայնաւորներն են, որ սերում են յունարէն այբուբենից՝ «А, Е, И, О, У» (գծագրական որոշակի փոփոխություններով): Միւս տեսակը՝ *ածանցեալ* ձայնաւոր տառերը, առաջացել են նախամայր տառերի ինչ-ինչ ձեւափոխումներից: «Я, Ю, Ё» ձայնաւորները առաջացել են երկու ձայնաւոր տառերի միաձուլումից, որոնցից առաջին երկուսը յովտի (յունարէն յոտա տառի) յաւելումով («І-А, І-ОУ»<sup>17</sup>, սլաւոնական՝ «Ѫ, І »), իսկ երրորդը՝ կոշտ նշանի եւ «ի» տառի միաձուլումով («Ѣ-І»՝ սլաւոնական «ѢІ»): «Э» ձայնաւորը «Е»ի հայելային պատկերն է (շատ անելի հազուադէպ կիրարկութեամբ, անուանում են շրջած «Е»): Եւ վերջապէս՝ «Ё» ձայնաւորը ի յայտ է եկել ԺԸ. դարի վերջին, յատուկ է միայն ռուսերէնին ու բելառուսերէնին (ուկրայիներէնը եւ սլաւոնագիր միւս լեզուները չունեն այդ տառը) եւ մինչեւ այժմ էլ հետեւողական գրութիւն չունի ռուսերէնում՝ նոյնիսկ տպագիր երկերի մէջ:

Այսպիսով՝ ռուսերէնի նախամայր ձայնաւոր տառերն են «А, Е, И, О, У», իսկ ածանցեալ են «Я, Э, Ё, Ю» տառերը: Այս հանգամանքը կարելու է հաշուի առնել ռուսերէնի հնչյունաբանութիւնն ու ուղղագրութիւնը քննելիս, ինչպէս նաեւ տառադարձութեան սկզբունքները որոշելու համար (տե՛ս ստորեւ՝ անելի մանրամասն):

Ահա մի աղիւսակ բոլոր ձայնաւոր տառերի (եւ ոչ թէ հնչյոթների կամ հնչյունների):

<sup>17</sup> Հին սլաւոներէնը (ինչպէս եւ հայերէնն ու հին վրացերէնը) [ու] հնչիւնը, յունարէնի օրինակով, արտայայտում էր երկու տառով:

|                     |        |     |        |   |         |
|---------------------|--------|-----|--------|---|---------|
| նախամայր պարզ տառեր | a      | e   | и      | o | y       |
| ածանցեալ տառեր      | я (ia) | э   | ы (ıi) | ө | ю (ıoy) |
| հայերէն համարժեքը   | ա      | ե/է | ի      | ո | ու      |

### դ) «կոշտ» ու «փափուկ» ձայնաւորներ

Ռուսերէն ձայնաւորները լինում են երկու կարգի՝ «կոշտ» եւ «փափուկ», աւելի ճիշտ՝ կոշտացնող եւ փափկացնող:

|                          |     |     |     |     |     |
|--------------------------|-----|-----|-----|-----|-----|
| կոշտացնող (կամ «կոշտ»)   | a   | {э} | {ы} | o   | y   |
| փափկացնող (կամ «փափուկ») | {я} | e   | и   | {ө} | {ю} |
| հայերէն համարժեքը        | ա   | ե/է | ի   | ո   | ու  |

{ձեւաւոր փակագծերի} մէջ դրել ենք ածանցեալ ձայնաւոր տառերը: Ինչպէս տեսնում ենք, նախամայր եւ ածանցեալ տառերը միակերպ չեն բաշխուած ըստ «կոշտ» ու «փափուկ» ձայնաւորների: Նախամայր ձայնաւոր տառերից «a»ն, «o»ն եւ «y»ն յետնալեզուային ձայնաւոր հնչիւններ են արտայայտում, իսկ «e»ն եւ «и»ն՝ առաջնալեզուային: Ռուսերէնի ուղղագրութիւնը եւ ուղղախօսութիւնը մեծապէս պայմանաւորուած են այդ երկակի գուգակցութեամբ:

Բաղաձայնները «կոշտ» ձայնաւոր տառերից առաջ հնչում են կոշտ, «փափուկներից» առաջ՝ փափուկ: Հետեւաբար՝ [ա] հնչիւն արտայայտելու համար ռուսերէնը գրում է կա՛մ «a» (կոշտ բաղաձայն ստանալու համար), կա՛մ «я» (փափուկ բաղաձայն ստանալու համար): Ձայնաւոր հնչիւնը երկու դէպքում էլ [ա] է: Այս կէտը, որքան էլ յայտնի եւ հիմնաւորուած է ռուսագիտութեան մէջ, շատ անգամ անյայտ եւ անտեսուած է հայ (նոյնիսկ ռուսախօս հայ) իրականութեան մէջ: Դիցուք՝ ռուսերէն пятьна (Ուրբաթ) եւ пѣснѣна (հարբեցող) բառերը: Առաջին բառի առաջին վանկը հնչում է [ո՛a], այն է՝ փափուկ բաղաձայն եւ [ա] ձայնաւոր: Երկրորդ բառի առաջին վանկը հնչում է [ո՛նա], այսինքն՝ փափուկ բաղաձայն, այնուհետեւ՝ [յ] հնչիւն, այնուհետեւ՝ [ա] ձայնաւոր: Քանի որ հայերէնը չի տարբերում կոշտ ու փափուկ բաղաձայն հնչոյթներ, առաջին դէպքում պէտք է գրէինք «պա-», երկրորդ դէպքում՝ «պիա-»<sup>18</sup>:

Արեւմտաեւրոպական լեզուները ինչ-ինչ բառերի համար որդեգրել են «i/j»ով տառադարձութիւն. անգլ. Soviet, ֆրանս. soviétique, գերմ. Sowjet: Սա հետեւանք է ռուսերէնի հնչիւնաբանութեան թիր հասկացութեան (անծանօթ մարդու ականջը «совет» բառի մէջ լսում է [-վյետ]): Լատինատառ լեհերէնը, որը միջանի դար միջնորդ է եղել ռուսերէնի ու արեւմտաեւրոպական լեզուների միջեւ, փափկացնելու պարագայում «կոշտ» ձայնաւորից ա-

<sup>18</sup> Յիշեցնենք, որ բառամիջում, բաղաձայնից յետոյ, [ia] կամ [ja] հնչումները հայերէն դասական տառադարձութեամբ գրում ենք «իա»: Սովետահայ «յա» գրութիւնը դասական «եա» երկբարբառի պարզեցրած տարբերակն է, որը այսպիսի տառադարձութեան դէպքում գործածելի չէ:

ռաջ որոշակի դիրքերում գրում է «i»։ հմմտ. ռուսերէն եւ լեհերէն հետեւեալ բառերը՝ *камень kamień, biedny бедный, иметь mieć, немец Niemiec, нести nieść, белый biały, гнездо gniazdo, перо pióro, пёс pies, сестра siostra, весна wiosna, Пётр Piotr*։ Հնարաւոր է, որ լեհերէնի այս գրութիւնը նոյնպէս ազդած լինի ռուսերէն փափկացնող ձայնաւորների «i/»ով տառադարձութեան վրայ։ Այսօր, սակայն, լատինագիր լեզուները աշխատում են խուսափել այդպիսի գրութիւնից, յատկապէս «e» եւ «и» նախամայր տառերից առաջ։

Հայ տառադարձութեան աւանդոյթը (ե՛ւ սովետահայ, ե՛ւ սփիւռքահայ) նախամայր «e» եւ «и» ձայնաւորներից առաջ երբեք չի արտայայտում բաղաձայնների փափկութիւնը. **սովետ, Չեխով, Բրեժնեւ, Տիտով, Վլադիմիր**։ Սակայն աւանդոյթն այլ է ածանցեալ «я», «ю» եւ «ё» ձայնաւորների պարագայում։ Սովետահայ պարզեցրած ուղղագրութիւնը առաջին երկուսի համար գրում է «յա» եւ «յու» (իսկ արեւմտահայ տառադարձութիւնը դասական ուղղագրութեան երկբարբառներով՝ «եա» եւ «իւ»)։ **Худяков** Խուդյակով, **Челябинск** Չելյաբինսկ, **Ключ** Կլյուչ, **Тюмень** Տյումեն։ Ինչ վերաբերում է «ё» ձայնաւորին, դրա տառադարձութիւնը երկակի է՝ մերթ գրում են «յո» (սովետահայ) կամ «եօ/եո» (սփիւռքահայ), մերթ՝ «ո», մերթ՝ «ե/է»։ **Орёл Орёл, Щёлкино** Շչոլկինո, **Хрущёв** Խրուշչով/Խրուշչեւ։

Ռուսագիտութեան մօտեցումը հնչիւնաբանական այս հարցին միանշանակ է. ռուսի ականջին բաղաձայնն է փափուկ հնչում, եւ բաղաձայնից յետոյ [յ] հնչիւն լսելի չէ եւ տառադարձութեան մէջ պէտք է չլինի։ Այդուհանդերձ՝ առօրեայ գործնական սովորոյթը անձնանուններն ու աշխարհագրական անունները լատիներէն տառադարձում է կա՛մ առանց «i» տառի («e» եւ «и» ձայնաւորներից առաջ), կա՛մ «i/j/y» տառերից մէկի յաւելումով («я, ю» ձայնաւորներից առաջ, երբեմն՝ եւ «ё»ից առաջ)։ *Fyodor / Fiodor / Fjodor / Fedor, Oryol / Oriol / Orjol / Orel*։

Ռուսերէնն ինքը լատինագիր բառերի «la, lu» կապակցութիւնները դարձնում է «ля, лю»՝ համարելով, որ արեւմտաեւրոպական լեզուների [լ] հնչիւնը աւելի շատ ռուսերէն փափուկ [ль]ին է մօտ. **Ludovicus** Людовик, **La Rochelle** Ля Рошель, **Alaska** Аляска, **Pierre Abélard** Абе́ляр, **aluminium** алюми́ний, **la** (երաժշտական ձայնանիշի անունը) ля, **lux** (լուսաւորութեան միաւոր) люкс։ Դրա հետեւանքն է, որ «սովետահայերէն»ը որդեգրել է թիւրիմաց նման մի տառադարձութիւն՝ **Լյուդովիկոս, Լյութսեմբուրգ, Աբելյար, ալյումին, Ալյասկա, լյա, լյութս**<sup>19</sup>։

<sup>19</sup> Աւելի վաղ սովետահայերէնը փափկացման համար որդեգրել էր ապաթարցը. սօլ՝-լ՝ա-սի-դօ (Ստ. Մալխասեանց, *Հայերէն բաճալրական բառարան*, Հայկական ՍՍՌ Պետական հրատ., Երեւան 1944–45, «3.ԼԱ» բառի տակ բերած օրինակը (*հոր.* 2, էջ 178) [ակներեաբար պէտք է տպագրուած լինէր «3.Լ՝Ա»])։

Սա մի խնդիր է, որ պետք է լուծել լեզուաբանների համատեղ քննարկմամբ: Հնարաւոր է կա՛մ բոլորովին չարտայայտել բաղաձայնի փափկութիւնը, ինչպէս որ դա չենք անում մնացած դէպքերի մեծագոյն մասում, կա՛մ արտայայտել այդ փափկութիւնը («я», «ю», նաեւ՝ «ё» տառերից առաջ) «ի» տառի յաւելումով (դասական տառադարձութեան կանոններով): Երկրորդ լուծման դէպքում փափկութիւնը փաստօրէն արտայայտելու ենք միմիայն նշած երկու կամ երեք ձայնաւորներից առաջ: Հարց է՝ ունի՞ արդեօք իմաստ խտրութիւն դնել միայն այդ երեքի համար (որի «պատճառը» վերջին հաշուով միայն այն է, որ այդ ձայնաւորները նախամայր չեն իրենց գծագրութեամբ):

Մեր նախապատուութիւնը հայկաբան տառադարձութեան համար հետեւեալը կը լինի: Քանի որ հայերէնը չի տարբերում կոշտ ու փափուկ բաղաձայններ, քանի որ ռուսերէնի այդ փափկութիւնը մենք մնացած բոլոր դիրքերում բոլորովին չենք արտայայտում, եւ քանի որ ռուս լեզուաբանութիւնը համարում է որ փափուկ բաղաձայնի ու յաջորդող ձայնաւորի միջեւ չկայ [յ] հնչիւն, առաջարկում ենք, որ հայերէնը անտեսի նաեւ «я», «ю» եւ «ё» տառերից առաջ ընկած բաղաձայնների փափկացումը եւ դրանց միջեւ չտեղադրի աւելորդ այդ [յ] հնչիւնը (լինի այն դասական տառադարձութեան «ի» տառի տեսքով, սովետահայ «յ»ի, թէ «կիլիկեան» «ե»ի): Այսպիսով՝ «пьяница»ի դիմաց կ'ունենանք «պիանիցա», սակայն «пятица»ի դիմաց՝ «պատնիցա» (ինչպէս եւ ունենք միւս ձայնաւորների համար՝ Պենզա եւ ոչ թէ Պյենզա/Պիենզա, Լիպեցկ եւ ոչ թէ Լիպեցկ, Նադեժդա եւ ոչ թէ Նադյեժդա/Նադիեժդա): Նորէն՝ սա միայն առաջարկութիւն է, եւ վերջին խօսքը լեզուաբանների խորհրդինն է:

Օրինակներ «а, о, у» կոշտացնող ձայնաւորներից առաջ ընկած բաղաձայնների.- Балашиха Բալաշիխա, Булгаков Բուլգակով, Папанин Պապանին, Павловск Պաւլովսկ, Магадан Մագադան, Мурманск Մուրմանսկ, Вологда Վոլոգդա, Вучетич Վուչետիչ, Фомин Ֆոմին, Фрунзе Ֆրունզէ, Дон Դոն, Дуров Դուրով, Тамбов Տամբով, Тула Տուլա, Захар Զախար, Зайцев Զայցեւ, Саратов Սարատով, Сочи Սոչի, Новосибирск Նովոսիբիրսկ, Надежда Նադեժդա, Ладога Լադոգա, Лада Լադա, Ростов Ռոստով, Руслан Ռուսլան, Братск Բրատսկ:

Օրինակներ «я, ю» փափկացնող ձայնաւորներից առաջ ընկած բաղաձայնների.- Гобято Գոբատո, Ослябя Ուլաբա, Пятигорск Պատիգորսկ, Пясино Պասինո, Румянцев Ռումանցեւ, Замятин Զամատին, Вятка Վատկա, Святослав Սուատոսլաւ, Дягилев Դագիլեւ, Худяков Խուդակով, Дюжев Դուժեւ (հնարաւոր է նաեւ Դիժեւ), Тютчев Տուտչեւ/Տիւտչեւ, Тюмень Տումեն/Տիւմեն, Изяслав Իզասլաւ, Зюганов Զուգանով/Զիւգանով, Сямозеро Սամոզերո, Васюган Վասուգան/ Վասիւգան, Соня Սոնա, Станюкович Ստանուկովիչ/Ստանիկովիչ, Березняк Բերեզնակ, Челябинск Չելաբինսկ, Людмила Լուդմիլա/ Լիւդմիլա, Рюрик Ռուրիկ

(հնարաւոր է միայն Ռու-, քանզի «ռ»ից յետոյ է), **Рязань Ռազան**, **Рябушкин Ռաբուշկին**, **Тимирязев Տիմիրազէ**, **Брюсов Բրուսով** (հնարաւոր է նաեւ **Բրիսով**, քանզի «ր»ից յետոյ է):

Փափկացնող «ё» տառով օրինակներ.- **Семён Սեմեն/Սեմոն**, **Дежнёв Դեժնեւ/Դեժնով**, **Фёдор Ֆեդոր/Ֆոդոր(Թոդոր)**, **Пётр Պետր/Պոտր** (հաշուի առնելով անուան տարածուած լինելը, բացառութեան կարգով հնարաւոր է եւ **Պիոտր** ձեւը<sup>20</sup>), **Ерёменко (Յ)երեմենկո/(Յ)երոմենկո**, **Лихачёв Լիխաչեւ/Լիխաչով**, **Алёна Ալենա/Ալոնա**, **Горбачёв Գորբաչեւ/Գորբաչով**, **Орёл Որել/Որոլ**<sup>21</sup>:

Կոշտ «ы» տառով օրինակներ.- **Столыпин Ստոլիպին**, **Гордый Գորդի**, **Будённый Բուդենի/Բուդոնի**, **Голицын Գոլիցին**, **Черномырдин Չերնոմիրին**, **Келдыш Կելդիշ**, **Крылов Կրիլով**, **Иртыш Իրտիշ**:

Միւս ծայնաւորները դժուարութիւն չեն ներկայացնում:

### **ե) «Э» տառը**

Ռուսերէնի «Э» տառը սահմանափակ գործածութիւն ունի: Հանդիպում է կա՛մ բառասկզբին (этот, эта, это, эти դերանունների եւ միքանի այլ բառերի մէջ, առաւելապէս՝ ծայնարկութիւններ), կա՛մ (գլխաւորապէս) օտար փոխառութիւնների մէջ՝ նախորդ բաղաձայնը կոշտ պահելու կամ բառասկզբին ու ծայնաւորից յետոյ առանց «յ» հնչելու համար (мэр, экономика, поэт): Ռուսերէն բառերի համար խորթ է բառասկզբի մաքուր [ե] հնչումը, բառերի մեծ մասն ունի երկձայն [յե] հնչում (հմմտ. հայերէնը): Երկար դարեր «Э» տառը փոխադարձ գործածութեան մէջ է եղել «Е» եւ «Ё» տառաձեւերի հետ եւ միայն Պետրոս Մեծի օրօք (ԺԸ. դարի սկզբին) մտել այբուբեն: Այսօր այն գործածում են միայն ռուսերէնն ու բելառուսերէնը:

Հայերէն տառադարձում ենք մեր «ե/է» զոյգով՝ համաձայն հայկաբան տառադարձութեան կանոնների. **Эльдар Ելդար**, **Эренбург Երենբուրգ**, **Электросталь Ելեկտրոստալ**, **Улан-Удэ Ուլան-Ուդէ**, բելառուսերէն՝ **Шчэрба** (ռուս. Щерба) Շչերբա:

### **զ) շեշտադրութիւն եւ շեշտափոխութիւն**

Ինչպէս ասացինք վերը, ռուսերէնի շեշտադրութիւնն անկանոն է, եւ շեշտափոխութիւնը այլեայլ հետեւանքներ է ունենում ծայնաւորների արտասանութեան վրայ: Շեշտի տակ ծայնաւոր տառերը հնչում են այնպէս, ինչպէս գրուած են, սակայն շեշտագուրկ դիրքերում նրանք յաճախ այլ հնչում են ստանում: Շեշտի հետ կապուած՝ պէտք է տարբերել երեք դիրք. ա) շեշտի տակ, բ) նախաշեշտ վանկ (այսինքն՝ շեշտ կրող վանկին անմիջապէս նախորդող), ինչպէս նաեւ բառասկիզբ (բառի առաջին տառը), գ) անշեշտ այլ վանկեր (ինչպէս շեշտից առաջ ընկած, այնպէս էլ յետոյ):

<sup>20</sup> Թէեւ սլաւոնական միւս լեզուներն ունեն՝ ուկր. Петро, չեխ. Petr, բուլգ. Петър, սերբ. Петар:

<sup>21</sup> Ուկր. Орел, լեհ. Orzeł, բուլգ. Орел, սերբ. Орел:

Ահա մի պարզ աղիսակ ծայնաւոր տառերի արտասանութեան<sup>22</sup>.

| շեշտի տակ                    | а   | о | и | е     | э         | ё | я | ы   | у           | ю   |
|------------------------------|-----|---|---|-------|-----------|---|---|-----|-------------|-----|
| նախաշեշտ,<br>նաեւ բառասկզբին | [a] |   |   | [u]   |           |   |   | [ɨ] | [y]         | [ɯ] |
| անշեշտ այլ վանկերի մէջ       | [ɛ] |   |   | [u/ɐ] |           |   |   | [ɨ] | [y]         | [ɯ] |
| հայերէն<br>տառադարձութիւնը   | ա   | ո | ի | ե/է   | է/է,<br>ո | ա | ի | ու  | ու,<br>(իւ) |     |

Աղիսակը ցոյց է տալիս թէ ինչպէս է իրեն դրսեւորում ամէն մի ծայնաւոր: Օրինակ՝ «о» տառը շեշտագուրկ դիրքերում իրեն պահում է ճիշտ ինչպէս «а» տառը, եւ երկու տառերը միանում են իրենց հնչողութեան մէջ (նախաշեշտ եւ բառասկզբին՝ [a], այլուր՝ [ɛ]):

Հայերէնը (ինչպէս եւ այլ լեզուներ) անտեսում է շեշտագուրկ դիրքերի իւրայատուկ այդ հնչումները, եւ անունները տառադարձում է ըստ գրելաձեւի, ասել է թէ՛ շեշտի հնչիւնափոխութիւնը տառադարձութեան մէջ երբեք չենք արտայայտում: Օրինակ՝ Шахматов անունը (շեշտը առաջին վանկի վրայ է) չենք տառադարձում ըստ հնչողութեան՝ Շախմըտըվ, այլ տառադարձում ենք լիաձայն, ըստ գրութեան՝ Շախմատով, եւ հայերէնում շեշտը դնում ենք վերջին վանկի վրայ՝ Շախմատո՛վ: Ընդգծենք, որ ռուսերէնի [ɛ] ծայնը (եւ նրա փափուկ տեսակը՝ [ɛ̃], հայերէն երկուսն էլ [ը]ին հաւասարազօր) ոչ թէ հնչոյթ է, այլ ընդամէնը շեշտակորոյս լիարժէք ծայնաւորներից ածանցեալ մի ենթահնչիւն:

Շեշտադրութիւնը կարելի է հանգամանք է ոչ միայն տառադարձութեան, այլեւ հայերէնի ուղղախօսութեան համար, քանզի այսօր հայաստանցի ու ռուսաստանցի բազմաթիւ հայեր ռուսերէն շատ անունների մէջ հայերէնի ծայնաւոր հնչիւնները ռուսական հնչումով են արտասանում (թէեւ հայերէն այդպէս երբեք չենք գրում): Այսպէս՝ Լերմոնտով բանաստեղծի անունը շեշտում են առաջին վանկի վրայ (ինչպէս ռուսերէն է) եւ ամբողջ բառը արտասանում [լե՛ռմընտըվ]: Ռուսախօսների շրջանում տարածուած սխալներից է մասնաւորապէս ռուսական ազգանունների անշեշտ «-ով» վերջաւորութիւնը [-ըվ] արտասանելը, օր.՝ Папанов [պապա՛նըվ]: Ճշմարիտ հայերէն պէտք է հնչի [պապանո՛վ]:

Այս յօդուածում մէկ անգամ եւս ցանկանում ենք ընդգծել, որ խիստ կարելի է հայերէն տառերով գրած անունը (ինչպիսի ծագում էլ ունենայ) հայերէն արտասանել *վերջավանկ* շեշտով: Գրական հայերէն<sup>23</sup> բոլոր բառերը (մի բոլոր բացառութիւններով հանդերձ) վերջավանկ շեշտ ունեն: Ամէն լեզու օտար անունները շեշտաւորում է ըստ ի՛ր լեզուի կանոնների: Եթէ լեզուն փոփոխական շեշտ ունի, նա աշխատում է վերարտադրել օտար շեշտերը

<sup>22</sup> Լեզուաբանութեան աչքերով դիտած՝ հնչիւնափոխութիւնն աւելի բարդ երեւոյթ է:

<sup>23</sup> Բարբառներում շեշտը այլ դրսեւորումներ կարող է ունենալ: Ամէն բարբառ իրովի է մօտենում դրան:

(թէ՛ եւ ոչ միշտ հարազատօրէն): Եթէ լեզուն կայուն շեշտ ունի (առաջին, վերջին, նախավերջին կամ այլ վանկերի վրայ), ապա օտար շեշտի տեղը փոխուում է՝ ենթարկուելով փոխառու լեզուի շեշտադրութեանը: Նոյնիսկ փոփոխական եւ ճկուն շեշտ ունեցող ռուսերէնը օտար անունների շեշտադրութիւնը ճշտիւ չի վերարտադրում: Օրինակ (շեշտակիի վանկը թաւ է)՝ *Ὁμηρος* Гомер, *Ἀλέξανδρος* Александр, *თბილისი* Тбилиси, *Ankara* Анкара, *Brno* Брно, *Shakespeare* Шекспир, *Washington* Вашингтон եւ բազմաթիւ այլ անունների մէջ ռուսերէնի շեշտը տարբեր է փոխառու լեզուների շեշտերից: Ասել է թէ՛ ռուսը յարմարեցնում է օտար շեշտերը ի՛ր լեզուի սովորութիւններին (թէ՛ եւ իր լեզուն ունի գրեթէ բոլոր հնարաւորութիւնները շեշտը դնելու այնտեղ, ուր դնում է օտարը):

Հայը չի կարող, եւ պարտաւոր էլ չէ, ամէն անուան դէպքում գուշակել, թէ ուր պէտք է ընկնի օտար շեշտը: *Сухаревская* (площадь) անուան մէջ ռուսը շեշտում է առաջին վանկը, սակայն «անտեղեակ» հայը (թէ՛ եւ ռուսախօս) կարող է շեշտել մի այլ վանկ: Ռուսախօս հայը կարող է գիտենալ ռուսերէն անունների շեշտերի տեղերը, բայց չգիտէ չինարէն կամ հնդկերէն անուններինը, անգլիախօս հայը կարող է գուշակել անգլերէնի շեշտերը, բայց չգիտէ վրացերէնինը կամ արաբերէնինը: Ի վերջոյ՝ օտար անունները, խօսակցական հայերէն մտնելով, իրենց օտար շեշտերը աստիճանաբար կորցնում են եւ դրանք բնականօրէն տեղափոխում վերջին վանկ: Ո՞ր հայի հոգն է, թէ ինչպիսին է շեշտադրութիւնը չինարէնում, ճապոներէնում, հնդկերէնում, վրացերէնում կամ էլ սպաներէնում:

Եզրակացութիւնս այն է, որ հայերէնում օտար անունների միակ ճիշտ շեշտադրութիւնը վերջավանկն է<sup>24</sup>: Ինչպէս արդէն դրա մասին խօսել ենք անգլերէնին նուիրած յօդուածում, հայերէն տառադարձած օտար բոլոր անունները *հայերէն* բառերի նման պէտք է արտասանել, այսինքն՝ վերջաշեշտ: Անհրաժեշտ է յարգել հայոց շեշտադրութիւնը եւ հայերէն լեզուի կանոնները:

### **է) յովտաւոր<sup>25</sup> ձայնաւոր տառեր, յովտաւորում (յովտացում)**

Ռուսերէնի «я, е, ё, ю» տառերն ունեն մէկ այլ յատկութիւն. իրենց մէջ պարունակում են [յ] հնչիւնը՝ [յա, յե, յո, յու]: Յովտաւորման այդ յատկութիւնը ի յայտ է գալիս կա՛մ բառասկզբին, կա՛մ մի որեւէ ձայնաւորից յետոյ:

Ստորեւ աղիւսակ՝ ռուսերէնի յովտաւոր տառերի եւ դրանց տառադարձութեան: «И» տառը այստեղ դրել ենք պայմանականօրէն, աղիւսակին լի-

<sup>24</sup> Տերմինաբանական կոմիտէն 1957ին որոշել էր «ռուսական եւ օտարազգի յատուկ անձնանունների շեշտը հայերէնում նոյնութեամբ պահպանել միայն ուղղական ձեւում», օր.՝ Լե՛րմոնտով, բայց Լե՛րմոնտովի՝ (*Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկագրու (1956-2006)*), էջ 195):

<sup>25</sup> Եբրայեցերէն այբուբենի «յովտ» (յունարէն՝ յոտա) տառի անունից: Հայերէն կարող էինք ասել յիւձայն կամ յիււոր տառեր, յիււորում:



ակատար տեսք տալու համար: Այդ տառը չունի յովտ յաւելում (իր մէջ [յ] նախաձայն երբեք չի ունենում), եւ նոյնիսկ երբ հնչիւնափոխութեան ինչ-ինչ դէպքերում նրան նախորդում է [յ] հնչիւնը, վերջինս սղում է, ինչպէս՝ трамвай [-այ] / трамваи [-աի], бой [-ոյ], бои [-աի]:

| յովտաւոր ձայնաւորներ         | я    | е      | (и)  | ё          | ю        |
|------------------------------|------|--------|------|------------|----------|
| բառասկզբին                   | յա   | (յ)ե   | ի    | յո         | յու      |
| ձայնաւորից յետոյ             | (յ)ա | (յ)ե/է | (յ)ի | (յ)ո, (յե) | (յ)ու    |
| բաղաձայնից յետոյ (փափկացում) | ա    | ե/է    | ի    | ե/է, ո     | ու, (իւ) |

Բաղաձայնից յետոյ ընկած դէպքերը (փափկացում) քննարկել ենք կոշտ ու փափուկ բաղաձայնների բաժնում (տե՛ս վերը):

Հայկաբան տառադարձութեան մէջ բառասկզբին [յ] հնչիւն արտայայտելու համար գրում ենք «յ» տառը, մի բան որ արդէն քանիցս հիմնաւորել ենք յօդաձաշարքի տեսական բաժիններում: Բառամիջում, ձայնաւորից յետոյ, «յ» գրում ենք ըստ հայերէնի պահանջի (եւ ոչ թէ նրա համար, որ ռուսերէնում այդ դիրքերում լսում ենք [յ]): Սա *հայերէնի* ուղղագրական պահանջն է: Հայերէնում «յ» գրում ենք միայն «ա» եւ «ո» ձայնաւորներից յետոյ, եւ աղիւսակում այդ պատճառով բոլոր ձայնաւորներից առաջ դրած «յ»երը փակագծերի մէջ են: Որպէս յիշեցում՝ բառասկզբի «յ»երը, եթէ չունեն ականդական՝ հաստատուած [ի] արտասանութիւն, հնչելու են [յ] եւ ոչ թէ [ի]:

Օրինակներ. Якутск **Յակուտսկ**, Ярославль **Յարոսլաւլ**, Елец **Յելեց**, Енисейск **Յենիսեյսկ**, Ёд **Յոդ**, Ёл **Յոլ**, Южа **Յուժա**, Юрий **Յուրի** (արեւմտահայերէնում այսօր ընդունուած կիլիկեան տառադարձութեամբ՝ Իւրի կամ Եւրի. երկուսն էլ հակառակ են մետրոպեան տրամաբանութեանը), Красноярск Կրասն**ոյարսկ**, Зоя **Չոյա**, Лия **Լիա**, София եւ Софья Սոֆ**իա** (առաջինը՝ Սոֆի-ա, երկրորդը՝ Սոֆ-իա), Никола**е**вич Նիկոլ**այե**ւիչ, Серге**е**вич Սերգ**ե**ւիչ, Георги**е**вич Գէորգ**ի**ւիչ, Грибо**е**дов Գրիբ**ոյե**դով, Аю **Այու**:

## ը) բառասկզբում «ե» թէ՛ «յե» տառադարձութիւն

Որպէս նախորդ կէտի շարունակութիւն՝ ռուսերէն «е» տառի դիմաց բառասկզբին տեսականօրէն կարող ենք ընդունել երկու տեսակի գրութիւն, մէկը «յ»ով, միւրը՝ առանց «յ»ի (Екатеринбур**г** **Յե**կատերինբուրգ կամ **Ե**կատերինբուրգ): Իսկապէս՝ ռուսերէն լեզուն անցել է նման մի հոլովոյթ ինչ եւ հայերէն գրական լեզուի երկու ճիւղերը, եւ ռուսները այսօր «е» տառը բառասկզբին արտասանում են [յե]՝ ճիշտ ինչպէս մենք՝ հայերէնում: Մենք կարող ենք օգտուել այդ հանգամանքից (ե՛ւ սովետական, ե՛ւ կիլիկեան տառադարձութիւնները այդպէս են անում) ու բառասկզբին չգրենք յաւելեալ այդ «յ»ն (եւ «ե»ը կարդանք [յե]): Սա պայմանականութիւն է՝ հիմնուած արտասանութեան դպրոցական կանոնների վրայ:

Սակայն արդեօ՞ք օրինաւոր է նման մօտեցումը, արդեօ՞ք մենք իրաւունք ունենք ռուսերէնի, թէկուզ եւ նման, օրէնքը տարածել հայերէն տառադար-

ծութեան վրայ: Չէ՞ որ հայկաբան տառադարձութիւնը այդպէս չի վարում այլ լեզուների պարագայում (գերադասելի են՝ Jena **Յենա**, Yemen **Յեմեն**, Jensen **Յենսեն**...): Անձամբ մենք կը նախընտրէինք «յե» գրելու տարբերակը (Енисей **Յենիսէ**), որը կը նպաստէր նախ՝ այլ լեզուների տառադարձութեան հետ միօրինակութիւն հաստատելու, երկրորդ՝ հրաժարուելու հայերէնի դպրոցական, ինչ-որ տեղ բռնագրօսիկ այն կանոնից, թէ իբր «ե» տառը բառասկզբին ամէնուրեք [յե] պէտք է արտասանել:

Նոյն խնդիրը յառաջ է գալիս բառասկզբի օտար «vo / bo» տառադարձութեան ժամանակ: Ե՛ւ կիլիկեան, ե՛ւ սովետական տառադարձութիւնները լռելայն ընդունել են, որ դա հայերէն պէտք է գրել «վո», թէւ արդի հայերէն դպրոցական (նոյնպէս բռնագրօսիկ) կանոնը դասաւանդում է, որ բառասկզբին «ո» տառը արդէն արտասանում ենք [վո]: Արդ, ինչո՞ւ ենք մենք երկու տարբեր մօտեցում ցուցաբերում. **Волга** անունը գրում ենք **Վոլգա** («ո»ից առաջ յաւելեալ «վ»), սակայն **Ельцин** անունը՝ **Ելցին**, երբ նոյն սկզբունքը պահանջում էր գրել **Յելցին**, ինչպէս եւ ի դէպ վարում են արեւմտեան լեզուները՝ անգլ. **Yeltsin**, գերմ. **Jelzin**, ֆրանս. **Ieltsine** կամ նոյնիսկ՝ **Elsine** (առանց յովտաւորման): Առանց յովտաւորման են նաեւ բուլգ. **Елцин** եւ վրաց. **ელცინი** ձեւերը:

Միակ բացատրութիւնն այն է, որ ռուսերէնը բառասկզբի [յե] հնչումը հայերէնի նման մէկ տառով է արտայայտում, իսկ [vo] հնչումը՝ երկու տառով: Արդ՝ մի՞թէ հայերէնը պէտք է առաջնորդուի օտար կանոններով: Հարցը արժանի է մասնագիտական քննարկման:

#### **թ) ըստ դիրքի կոշտ կամ փափուկ բաղաձայններ**

Յետնաքմային «г, к, х» բաղաձայնները հանդիպում են միայն նախաձայր ձայնաւորներից առաջ (ռուսերէն ուղղագրութիւնը չի ընդունում սրանցից յետոյ ածանցեալ ձայնաւորների գրութիւն<sup>26</sup>): Դրանք հետեւաբար կոշտ են «а, о, у» ձայնաւորներից առաջ եւ փափուկ՝ «е, и»ից առաջ: Հայերէն բոլոր դէպքերում տառադարձում ենք համապատասխանաբար «գ, կ, խ»՝ անտեսելով, ինչպէս եւ այլուր, կոշտի ու փափուկի գաղափարը: Օրինակներ. **Гайдар** **Գայդար**, **Гижига** **Գիժիգա**, **Геннадий** **Գեննադի**, **Городец** **Գորոդեց**, **Гумилёв** **Գումիլեւ/Գումիլով**, **Калашников** **Կալաշնիկով**, **Кемерово** **Կեմերովո**, **Кирилл** **Կիրիլ**, **Колыма** **Կոլիմա**, **Кузьма** **Կուզմա**, **Хабаровск** **Խաբարովսկ**, **Хета** **Խետա**, **Хинчин** **Խինչին**, **Хомяков** **Խոմակով**, **Худяков** **Խուդակով**:

#### **ժ) միշտ կոշտ բաղաձայններ**

Ռուսերէնի «ж, ш, ц» բաղաձայնները միշտ կոշտ են, ինչպիսի ձայնաւոր էլ նրանցից յետոյ լինի: Ուստի տառադարձում ենք ամէնուր «ժ, շ, ց», («ё»ի տառադարձութեան համար տե՛ս նաեւ դ. կէտը):

<sup>26</sup> Ռուսերէնում առկայ օտար անունները չեն ենթարկում այդ սահմանափակմանը:

Օրինակներ. **Жаров** Ժարով, **Железногорск** Ժելեզնոգորսկ, **Жириновский** Ժիրինովսկի, **Жёлтый** Ժուտի, **Торжок** Տորժոկ, **Жуковский** Ժուկովսկի, **Шалапин** Շալապին, **Чернышевский** Չերնիշևսկի, **Шикотан** Շիկոտան, **Кардашёв** Կարդաշեւ/Կարդաշով, **Шолохов** Շոլոխով, **Шушин** Շուկշին, **Капица** Կապիցա, **Ярцево** Յարցեւո, **Арциховский** Արցիխովսկի, **Арцыбашев** Արցիբաշեւ, **Солженицын** Սոլժենիցին, **Цой** Ցոյ, **Цубин** Ցուբին:

#### **Ժա) միշտ փափուկ բաղաձայններ**

Միշտ փափուկ են «չ» եւ «պ» բաղաձայնները: Առաջինը տառադարձում ենք «շ»: Օրինակներ. **Чаплыгин** Չապլիգին, **Камчатка** Կամչատկա, **Чехов** Չեխով, **Чита** Չիտա, **Пугачёв** Պուգաչեւ/Պուգաչով, **Печора** Պեչորա, **Чуковский** Չուկովսկի:

Երկրորդ՝ «պ» բաղաձայնի համար տե՛ս յաջորդ կէտը:

#### **Ժբ) «պ» տառի հնչումը եւ տառադարձումը**

Ռուսերէնի «պ» տառը աւանդաբար հնչում էր փափուկ [շ'շ'] (երկհնչին): Այդպիսի հնչում ունի նաեւ եկեղեցական սլաւոներէնի ռուսական տարբերակը եւ Ս. Պետերբուրգի արդի արտասանութիւնը: Մոսկովեան արդի արտասանութիւնը փափուկ երկայն [շ'շ'] է: Ըստ այդմ՝ ռուսերէնի գրական արտասանութիւնը թոյլ է տալիս երկակի հնչում:

Այդ նոյն տառը ուկրայիներէն հնչում է կոշտ [շշ], բուլգարերէն եւ հին սլաւոներէն<sup>27</sup> [շտ], իսկ լեհերէնի համապատասխան լատինատառ գիրն է «szcz»՝ կոշտ [շշ]: Սլաւոնական լեզուների տառադարձութիւնը միաձեւելու նպատակով, ինչպէս նաեւ հայ տառադարձութեան աւանդոյթը յարգելով, սլաւոնական այդ տառը առաջարկում ենք սլաւոնական բոլոր լեզուներով ամէնուրեք տառադարձել «շշ» (նոյնիսկ բուլգարերէն<sup>28</sup>):

Օրինակներ. **Вережагин** Վերեշչագին, **Татищев** Տատիշչեւ, **Полещикова** Պոլեշիկովա, **Щуко** Շչուկո, **Щорс** Շչորս, **Щёлкино** (ուկր. **Щолкіне**) Շչոլկինո («սովետահայերէն» Շչոլկինո ձեւը բռնանում է հայերէնի ե՛ւ ուղղագրութեան, ե՛ւ արտասանութեան վրայ):

#### **Ժգ) «յ» տառը որպէս [յ] կիսաձայնի արտայայտման միջոց**

[Յ] հնչիւնը, բացի վերը քննարկած դէպքերից, ռուսերէն արտայայտում են նաեւ «յ» տառով (անուանումը՝ «կարճ ի»): Այն հանդէս է գալիս գլխաւորապէս որպէս երկբարբառների երկրորդ տարր. «այ (яй), ей, ий (ий), ой (ёй), уй (юй)»: Հաշուի առնելով, որ հայերէնի ուղղագրութիւնը «յ» տառը ընդունում է միայն «ա» եւ «ո» ձայնաւորներից յետոյ, ռուսերէնի նշաժ երկբարբառները հայերէն կը տառադարձենք «ай (яй) այ», «ей ե/է», «ий (ий) ի», «ой (ёй) ոյ/ե/է», «уй (юй) ու/ոյ»: Այսինքն՝ այնտեղ, ուր թոյլ է տալիս մեր ուղ-

<sup>27</sup> Չշփոթէ՛ք հին (ԺԱ.-ԺԲ. դարերի) սլաւոներէնը եւ եկեղեցական (արդի) սլաւոներէնը (իր զանազան տարբերակներով՝ ռուսական, բուլգարական, սերբական, ուկրայինական եւ այլ):

<sup>28</sup> Արժանի է քննութեան:

ղագրութիւնը, «յ» տառը գրում ենք, իսկ այնտեղ, ուր դա հնարաւոր չէ, գրում ենք պարզ ծայնաւոր՝ առանց [յ] ծայնի:

Սովետահայ եւ կիլիկեան տառադարձութիւնները առանց «յ»ի գրութիւն որդեգրել են միայն «ի» տառից յետոյ (հետեւելով, ըստ երեւոյթին, լատինագիր լեզուների օրինակին)՝ Горький Գորկի/Կորքի Gorki/Gorky<sup>29</sup>: Սակայն «յ»ն գրում են «ե/է» եւ «ու» տառերից յետոյ (Ենիսեյ, Սերգեյ, Շոյսկի), մի բան որ հակասում է հայերէնի դասական ուղղագրութեան տրամաբանութեանը («յ» գրել միայն «ա» եւ «ո» ծայնաւորներից յետոյ):

Օրինակներ հայկաբան տառադարձութեան. «ий/ый – ի»՝ Дмитрий Դմիտրի, Евгений Եւգենի, Юрий Յուրի, Григорий Գրիգորի, Георгий Գէորգի, Анатолий Անատոլի, Виталий Վիտալի, Аркадий Արկադի, Каспийск Կասպիսկ («սովետահայերէն»ը գրում է Կասպիյսկ), Балтийск Բալտիսկ, Грозный Գրոզնի, Мирный Միրնի, Тёплый Ключ Տեպլի/Տոպլի Կլուչ, Железнодорожный Ժելեզնոդորոժնի, նոյն տրամաբանութեամբ՝ «ей – ե/է»՝ Сергей Սերգէ, Андрей Անդրէ, Алексей Ալեքսէ, Енисей Յենիսէ, Гвардейск Գուարդէսկ, նաեւ՝ «уй – ու/ոյ»՝ Холуй Խոլու, Кадуи Կադու, Буйнакск Բոյնակսկ, բայց՝ «ай – այ»՝ Николай Նիկոլայ, Валдай Վալդայ, Байкал Բայկալ, Алтай Ալթայ<sup>30</sup>, «ой – ոյ»՝ Уренгой Ուրենգոյ, Оймякон Ոյմակոն:

Պէտք է նշել, որ յունալատինական ծագման շատ անուններում ռուսերէնն ինքն է «սխալ». ռուսերէնն է որ ներմուծել է այդ «աւելորդ» «й» տառը՝ համաձայն ռուսերէնի կանոնների ու բարեհնչութեան: Հմմտ. յունարէն կամ լատիներէն հետեւեալ անունները. - Γρηγόριος Gregorius Գրիգորի (իոս), Γεώργιος Georgius Եօրգի (Գեւորգ), Ανατόλιος Anatolius Անատոլի (Անատոլ), Αρκάδιος Arcadius Արկադի (իոս), Νικόλαος Nicolaus Նիկոլայ (Նիկողոս/Նիկողայոս), Σέργιος Sergius Սերգի (Սարգիս), Ἀνδρέας Andreus Անդրէ (Անդրէաս), Ἀλέξιος Alexius Ալեքսի (Ալեքսէ) /Αλεξήριος: Ոչ մէկի սկզբնական ձեւերի մէջ յաւելեալ [յ] հնչիւն գոյութիւն չունի:

#### **Ժ) փափուկ եւ կոշտ նշանները [յ] ծայն արտայայտելու գործում**

Ռուսերէնի [յ] հնչիւնը կարող է արտայայտուած լինել նաեւ «ь» (փափուկ) եւ «ъ» (կոշտ) նշաններով: Փափուկ նշանով արտայայտուած են նախորդող բաղաձայնի եւ յաջորդող ծայնաւորի միջեւ ընկած [յ]ն: Աւելի հազուադէպ հանդիպում է նաեւ կոշտ նշանը՝ նախաբայ ածանցի եւ բայական հիմքի միջեւ, նաեւ՝ օտար փոխառութիւններում: Հայերէն երկուսն էլ տառադարձում ենք «ի» տառով (քանի որ այն միշտ բառամիջում է՝ ընկած բաղաձայնի եւ ծայնաւորի միջեւ): Բացառութիւն է «-ьи»ի տառադարձումը, որը տառա-ցօրէն տալու էր «իի». այս դէպքում «իի»ն պարզում է մէկ «ի»ի:

<sup>29</sup> Նոյնիսկ բուլգարերէն՝ Горки:

<sup>30</sup> Թիւրքական «թ», տե՛ս՝ կէտ ժէ.:

Օրինակներ. Татьяна Տատիանա, Демьян Դեմիան, Илья Իլիա, Нарьян-Мар Նարիան-Մար, Ульяновск Ուլիանովսկ, Наталья (նաեւ Наталия) Նատալիա, Кондратьев Կոնդրատիեւ, Ильич Իլիչ (երկու «ի»ից մնում է մէկը), Соловьёвск Սոլովիեւսկ/Սոլովիոսկ, Воробьёв Կորորիեւ/Կորորիոսկ, Ильюшин Իլիուշին (ոչ Իլիւ-), Подъячев Պոդիաչեւ, Отясссы Ոտիասի:

Աւելորդ չէ մէկ անգամ եւս ընդգծել, որ սովետահայերէն «յ»երով գրութիւնը (Իլյա, Տատյանա, Նատալյա...) խորթ է հայկաբան տառադարձութեանը:

#### **Ժե) կրկնակ բաղաձայնների տառադարձումը**

Ռուսերէնի (ինչպէս եւ որեւէ այլ օտար լեզուի) կրկնակ բաղաձայնները հայերէն գերադասելի է արտայայտել մէկ բաղաձայնով՝ օտար լեզուներում դրանք հնչեն մէկ (կարճ), թէ երկու (երկայն) ձայնով. Краббе Կրաբէ, Савватий Սաւատի, Фаддей Ֆադէ, Гаккель Գակել, Кирилл Կիրիլ<sup>31</sup>, Кириллов Կիրիլով, Гастелло Գաստելլո, Грүмм-Гржимайло Գրում-Գրիմայլո («рж»ի համար տե՛ս ստորեւ՝ լեհերէնի ու չեխերէնի բաժինը), Ботвинник Բոտուինիկ, Филипп Ֆիլիպ, Спасский Սպասկի, Уссурийск Ուսուրիսկ, Витте Կիտէ, Иоффе Յոֆէ:

#### **Ժգ) յունարէն եւ եւրոպական այլ լեզուներից սերող բառերի ու անունների տառադարձումը**

Ռուսերէնը, ինչպէս եւ սլաւոնական լեզուներն ընդհանրապէս, լի է հին յունարէն, լատիներէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն, իտալերէն բազմաթիւ փոխառութիւններով: Ինչպէս եւ նախորդ յօդուածներում ենք ընդգծել, դրանց տառադարձութիւնը (յատկապէս հին յունարէնից ու լատիներէնից սերած անուններինը) պէտք է մօտեցնել մայր լեզուի հնչիւնաբանութեանը եւ հայկաբան գրութեան աւանդական ձեւերին: Անպայմանօրէն հայերէն ենք գրում (այսինքն՝ «թարգմանում ենք» եւ ոչ թէ տառադարձում) դիցաբանական կամ աստուածաշնչական անունները (եթէ դրանք հենց այդ իմաստով են հանդէս գալիս). Հերակլէս, Ապոլլոն/Ապոլոն, Նոյ, Մովսէս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս եւն.: Օրինակ՝ Петропавловский собор (Սուրբ) Պետրոսի եւ Պողոսի (մայր) տաճար, կամ՝ հայերէն ոճով՝ Պօղոս-Պետրոս տաճար (եւ ոչ թէ Պետրոսպաւլովսկի տաճար):

#### **Ժե) թիրք-թաթարական ծագման բառեր ու անուններ**

Ռուսերէնը առատ է նաեւ թիրք-թաթարական ծագում ունեցող անուններով (որոնք իրենց կարգին յաճախ փոխառութիւններ են արաբերէնից կամ պարսկերէնից): Քանի որ սրանց համար հայերէնն ունի իւրայատուկ մօտեցում (տե՛ս մասնաւորապէս յօդուածաշարքիս Ա. յօդուածը), մեզ համար աւելի տրամաբանական կը լինէր այդ անունների ձեւերը համեմատել թիրքական, իրանական ու արաբական արմատներին, եւ ըստ այդմ ճշտել

<sup>31</sup> Հմմտ.՝ բուլգարերէն Кирил (մէկ «լ»ով):

ռուսերէնից կատարելիք տառադարձումը: Օրինակ՝ Булат Բուլաթ, Махмуд Մախմուդ, Тимур Թիմուր, Ибрагим Իբրահիմ, Хасанов Հասանով: Նոյնը սակայն չենք ասելու վաղուց արդէն ռուսացած անձնատրութիւնների անունների համար: Սրանք պէտք է տառադարձել ռուսերէնի հնչիւններով, նոյնիսկ եթէ ակնյայտ է անուան թիրքական (պարսկական, արաբական) ծագումը: Օրինակ. Аксаков, Ахматова, Карамзин, Баскаков, Татаринов, Бугаев գրելու ենք Ակսակով, Ախմատովա, Կարամզին, Բասկակով, Տատարինով, Բուգայեւ եւն.: Հարցը, ինչ խօսք, վիճելի է:

#### **Ժը) հայկական ծագման անուններ**

Ռուսաստանաբնակ ներկայ ու անցեալ հայազգի անձանց անունների տառադարձութիւնը նոյնպէս պէտք է դուրս մնայ ռուսերէնի շրջանակներից: Դրանք, կարծում ենք, գերադասելի է հայահունչ ու հայկական ձեւերով տեսնել: Անթոյլատրելի են, օրինակ՝ Օգանեսեան, Օխանեան, Աւանեսեան, Բագդասարեան եւ նման տառադարձումները:

#### **Ժթ) թարգմանութիւն**

Ինչպէս եւ ամէն օտար լեզուի պարագայում, հնարաւոր եւ նախընտրելի ենք համարում աշխարհագրական անունների որոշ մասնիկների թարգմանութիւն (դա գուցէ պէտք է անել ամէն հնարաւոր պարագայում): Օրինակ՝ գետերի անուններն տեղակայուած քաղաքները, ինչպէս աւանդոյթ է, հայերէն քերականութեամբ մատուցում ենք գետի անուան սեռական հոլովով, օր.՝ Ростов-на-Дону Դոնի Ռոստով: Կարելի է թարգմանել նաեւ յաճախ հանդիպող այլեայլ ածականներ. Новый Уренгой Նոր Ուրենգոյ, Старая Ладога Հին Լադոգա, Нижний Новгород Ներքին Նովգորոդ (քան թէ Նիժնի Նովգորոդ), Верхняя Пышма Վերին Պիշմա եւն.:

Նշենք նաեւ, որ այլ լեզուներից հայերէն մտած, նոյնիսկ եւ Ռուսաստանի Դաշնապետութեան այսօրուայ տարածքում գտնուող անունները պէտք է հայկական աւանդական տեսքն ունենան, օրինակ՝ Дербент քաղաքի անունը պարսկերէնից մենք ժամանակին փոխ ենք առել Դարբանդ ձեւով. սա է ճիշտ տառադարձութիւնը, եւ այսօրուայ սովետահայերէն «Դերբենդ»ը խոտելի ձեւ է:

#### **ՍԼԱԽՈՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Այս յօդուածում երբեմն համեմատութեան մէջ ենք դրել ուկրայիներէն, լեհերէն, չեխերէն ու բուլգարերէն ձեւեր եւ դրանց կապը ռուսերէն անունների հետ<sup>32</sup>: Մենք կը ցանկանայինք, որ հայերէնը սկզբունքային միատեսակ

<sup>32</sup> Սլաւոնական կարետոր լեզուներից է նաեւ սերբախորուաթերէնը, որը սակայն, նրա հնչիւնաբանութիւնը մեզ բաւարար ծանօթ չլինելու պատճառով, այստեղ զանց ենք արել: Հարկաւոր է եւ ա՛յլ լեզուն նկատի ունենալ՝ սլաւոնական լեզուների ընդհանուր համայնապատկերը ճշտելու համար (սլաւոնական ամէն ենթախմբից գոնէ երկու կարետոր ներկայացուցիչ ունենալու համար):

մօտեցում ունենար ցեղակից լեզուներից սերող անունների նկատմամբ եւ փորձէր իրար կապել այդ լեզուների տառադարձութիւնները: Բնականաբար հնարաւոր չէ ամէն ինչ մերձեցնել, սակայն մեր տառադարձութիւնը պէտք է աշխատի միատեսակ հնչողութիւն հաղորդել նոյնարմատ անուններին: Պատճառը ոչ միայն տառադարձութեան դիւրութիւնն է, այլ առաւել եւս այն, որ սլաւոնական բազմաթիւ անուններ դարեդար մի լեզուից միւսին են անցել ու անցնում, եւ յաճախ դժուար է որոշել անուանակրի (թէ՛ անձանց, թէ՛ տեղանունների) ազգային ծագումը:

Ստորեւ՝ միքանի խնդիրներ եւ զանազան հնչիւնների նրբութիւններ:

#### **ա) ԺՁ եւ ԺՅ բաղաձայնները**

Բուլգարերէնն ու ուկրայիներէնը (նաեւ բելառուսերէնը) ունեն երկտառ երկու համակցութիւն, մէկը՝ «ԺՁ», որին լեհերէն համապատասխանում է «dź»-ն, սլաւոնատառ սերբերէն՝ «ѣ»-ն եւ լատինատառ խորուաթերէն՝ «dž»-ն, միւսը՝ «ԺՅ», որին լեհերէն համապատասխանում է «dz»-ն: Դրանք տառադարձում ենք մեր «ջ» եւ «ծ» տառերով: Օրինակներ. բուլգարերէն՝ Гло**д**жево Գլոջեւո, Ма**д**жарово Մաջարովո, Пазар**д**жик Պազարջիկ (թիւրքական ստուգաբանութեամբ), լեհերէն՝ Bod**z**entyն Բոձենտին, Grudzią**dz** Գրուդոնձ (նկատեցէ՛ք որ բառավերջի խուլը տառադարձում ենք ձայնեղով, միւս տառերի համար տե՛ս՝ վարը), К**т**од**z**ко Կլոձկո, ուկրայիներէն՝ **д**жерело ջերելո, **д**зержало ձերկալո:

#### **բ) ուկրայիներէն ґ / չեխերէն h, լեհերէն ch / h**

Չեխերէնն ու ուկրայիներէնը համասլաւոնական [q] հնչոյթը հնչում են ինչպէս հայերէն [h]: Չեխերէն այն արտայայտում են լատինական «Hh» տառով, իսկ ուկրայիներէն՝ սլաւոնական «Г»ով: Չեխերէնը օտար փոխառութիւնները գրում եւ արտասանում է լատինական «g» տառով (եւ հնչիւնով), ըստ այդմ «Hh» եւ «Gg» տառերը զուգահեռ եւ իրար լրացնող կիրարկութեան մէջ են (չկան բառեր որ տարբեր լինեն միայն այդ հնչիւնով): Ուկրայիներէնը նոյնպէս ունի մի հազուագիւտ «Г» տառ (գլխին փշիկ, հնչում է [q]):

Ուկրայիներէն (եւ մասամբ չեխերէն) անունները երկար տարիներ տառադարձել ենք (ռուսերէնի միջնորդութեամբ) «գ»ով: Վերջին տասնամեակներին զանազան անուններ փորձում են գրել «h»ով, օր.՝ Պրահա, ցանկանալով մօտենալ արտասանութեանը: Այդուհանդերձ, մենք գտնում ենք, որ ստուգաբանօրէն ճիշտ կը լինի այդ հնչոյթը շարունակել տառադարձել «գ»ով (եւ ոչ թէ փոխել «h»-ի<sup>33</sup>): Այս հանգամանքը կարելի է սլաւոնական լեզուների միօրինակութիւնը պահպանելու համար:

<sup>33</sup> Գրական ռուսերէնում եւս՝ դարեր շարունակ «Г» տառի հնչումը տատանուել է [h] եւ [q] արտասանութիւնների միջեւ, եւ միայն Ի. դարի երկրորդ կէսից սկսած [h] հնչումը համարում է բարբառային: Հմմտ. հին տառադարձումները՝ Гомер, Гюго, Гонконг եւ նորերը՝ Хемингуэй, Хепбёрн, Холокост:

Ուստի Պրագա/Պրահա զոյգ տառադարձութեան մէջ նախընտրում ենք Պրագա ձեւը, իսկ լաւագոյն է՝ «Պրագ», քանզի վերջին «ա»ն (իզական սեռի վերջաւորութիւնը) կարելի է հանգիստ դուրս նետել (ինչպէս վարում են գերմաներէնը՝ Prag եւ անգլերէնն ու ֆրանսերէնը՝ Prague, ինչպէս եւ տառադարձած ունենք արեւմտահայերէն՝ Փրակ)<sup>34</sup>: Հմմտ. նաեւ լեհ. Praga, հունգ. Prága եւն.: Այլ օրինակներ՝ չեխ. Jihlava Յիլավա (ռուս. Йи́глава, լեհ. Iglawa, գերմ. Iglau), Hradec Králové Գրադեց Կրալովէ (գերմ. Königgrätz, խորուաթ. Kraljičin Gradac), Zábřeh Զաբրեգ:

Ուկրայիներէնի «Г»ն (փշիկով) նոյնպէս տառադարձում ենք «գ»։ րava գաւա (ագոռա), дзiгa ծիգա (հոյ): Յատուկ անունների մէջ չի հանդիպում:

Գալով լեհերէնի «Hh» տառին, այն հնչում է [խ] եւ հանդիպում է գլխաւորապէս օտար փոխառութիւնների մէջ (մասնաւորապէս լատինական «h»ի տեղը), իսկ համասլաւոնական «խ»ին համապատասխանում է «ch» երկնիշը (ինչպէս եւ չեխերէնում): «Ch»ն ուրեմն տառադարձում ենք «խ», իսկ լեհերէնի «օտար» «Hh»երը՝ ըստ ստուգաբանութեան. Chełm խելմ, Tychy Տիխի, Chocz խոչ, Choroszcz խորոշչ, Ciechanowiec Տեխանովեց, Międzychód Մենձիխոդ: Սակայն Hajnówka քաղաքի անունը գերադասելի է գրել Գայնովկա (հմմտ. քելառուս. Гайна́вка, ուկր. Гайнівка), որտեղ լեհերէնի «H» տառը ակնյայտօրէն համասլաւոնական «գ»ն է:

#### գ) սլաւոնական այլ լեզուների փափուկ բաղաձայնները

Արդի բոլոր սլաւոնական լեզուները չէ որ ունեն կոշտ ու փափուկ բաղաձայնների բացարձակ զուգադրութիւն (նոյնիսկ ռուսերէնը ունի բաղաձայններ, որոնք կա՛մ միայն կոշտ են, կա՛մ միայն փափուկ): Սլաւոնական շատ լեզուների կոշտ ու փափուկ զուգադրութիւնը կիսատ է՝ արտայայտուած սոսկ միքանի բաղաձայններով: Ստորեւ՝ սլաւոնական այդպիսի բաղաձայնների համադրական մի աղիւսակ:

|                             |        |    |    |    |    |     |    |    |
|-----------------------------|--------|----|----|----|----|-----|----|----|
| լեհերէն                     | կոշտ   | d  | t  | z  | s  | r   | ł  | n  |
|                             | փափուկ | dź | ć  | ź  | ś  | rz  | l  | ń  |
| չեխերէն                     | կոշտ   | d  | t  | z  | s  | r   | l  | n  |
|                             | փափուկ | d' | t' |    |    | ř   |    | ň  |
| ռուսերէն եւ<br>ուկրայիներէն | կոշտ   | д  | т  | з  | с  | р   | л  | н  |
|                             | փափուկ | дѣ | тѣ | зѣ | сѣ | рѣ  | лѣ | нѣ |
| բուլգարերէն                 |        | д  | т  | з  | с  | р   | л  | н  |
| հայերէն                     |        | դ  | տ  | զ  | ս  | ր,ռ | լ  | ն  |

Բուլգարերէնը գրութեան մէջ այս երեւոյթը բնաւ չի արտայայտում (թէեւ արտասանութեան մէջ այս կամ այն բաղաձայններ կարող են կիսափափուկ հնչել):

<sup>34</sup> Իզական սեռի «ա» վերջաւորութիւնը դուրս նետելը պարտադիր չէ, սակայն այն ցանկալի է այնտեղ որտեղ հնարաւոր է, քանի որ անուան հայերէն «պատկերը» դրանից աւելի է շահում: Քննելի հարց է:



Այստեղ չենք անդրադառնում տառերի կենդանի արտասանությանը. փափուկը կարող է շատ տարբեր լինել կոշտից: Օրինակ՝ լեհերենի «Շ» փափուկը փափուկ [չ] եւ [g] ձայների միջեւ մի հնչիւն է՝ բաւական հեռու իր «տ» կոշտ բաղաձայնից (ինչպէս եւ, իդէպ, հեռու է ռուսերէն փափուկ «тс»-ն կոշտ «тс»ից): Չեխերէն «ř» տառը «r»ի ստուգաբանական փափուկն է, սակայն դրա արտասանութիւնը տատանում է [րժ] եւ [ժ] հնչիւնների միջեւ: Ուզում ենք ասել, որ այս պարագայում ոչ թէ հնչողութիւնն է մեզ համար կարեւորը, այլ ստուգաբանութիւնը: Եւ մենք գերադասում ենք վերոնշեալ հնչոյթների հենց ստուգաբանական տառադարձութիւնը, որի հայերէն համարժէքները արտայայտուած են աղիւսակի վերջին տողին (կոշտն ու փափուկը միեւնոյն տառի վերածած):

Հետեւաբար՝ լեհական Łódź քաղաքի անունը աւելի գրագէտ կը լինէր տառադարձել **Լոդ**, քանզի «dź»-ն լեհերէն «d»ի փափուկն է: Սովետահայերէն Լոճ ձեւը ռուսերէն Лодзь թերի տառադարձութեան պատճէնն է<sup>35</sup>: Նմանապէս՝ Szczecin անունը պէտք է գրել **Շչետին** (եւ ոչ թէ Շչեցին, հմմտ. գերմ. Stettin), քանզի «c» տառը («i»ից առաջ) «t»ի փափուկ տարբերակն է:

Լեհերէնի «rz» եւ չեխերէնի «ř» տառերը պէտք է տառադարձել «ր» (կամ «ռ») (եւ ոչ թէ «րժ»), քանզի դրանք կոշտ «r»ի փափուկն են: Ուստի՝ Przewalski **Պրեւալսկի** (եւ ոչ թէ **Պրժեւալսկի**):

Այլ օրինակներ.- լեհերէն՝ Zamość Զամոստ, Kędzierzyn-Koźle Կենդերին-Կոզլէ, Będzin Բենդին, Świdnica Սուիդնիցա, Przemyśl **Պրեմիսլ**, Wałbrzych Վալբրիխ, Zgierz Զգեր, Białystok Բալիստոկ, Płock **Պլոցկ**, չեխերէն՝ Přerov **Պրերով**, Třešť **Տրեշտ**, Břeclav Բրեցլաւ, Žďár **Շդար**, Unhošť Ունգոշտ, Košťany Կոշտանի:

#### **դ) լեհերէնի ռնգային «ę» եւ «ą» տառերը**

Լեհերէնի «ę» եւ «ą» ռնգայինները տառադարձում ենք համապատասխանաբար «են» եւ «ոն»: Երկրորդը ռնգային [ոն] է եւ ոչ թէ [ան], եւ համապատասխանում է հին սլաւոնական «ѣ» («մեծ յուս») տառին (ռնգային [ոն] արտասանութեամբ): Օրինակներ. Częstochowa **Չենստոխովա**, Ostrołęka Ուստրոլենկա, Nowy Sącz Նովի **Սոնչ**, Ruda Śląska Ռուդա Սլոնսկա:

#### **ե) լեհերէնի «ó» եւ չեխերէնի «ů»-ն**

Լեհերէնի «ó» եւ չեխերէնի «ů» տառերը, թէեւ երկուսն էլ այսօր ունեն [ու] հնչում, գերադասում ենք տառադարձել հայերէն «ո»՝ համաձայն ստուգաբանութեանը: Օրինակ՝ Łódź (սեռ. հոլով՝ Łodzi) **Լոդ** (նոյնիսկ այսօրուայ տառադարձութեամբ՝ **Լոճ**), Kraków (սեռ. հոլով՝ Krakowa) Կրակով, Zielona Góra Զելոնա Գորա, Rzeszów Ռեշով (չեխ. Řešov, ռուս. նախկին անունը Рязань, ուկր. Рязів): Հմմտ. նաեւ լեհ. Łwów (սեռ. հոլով՝ Lwowa), Charków (սեռ. հոլով՝ Charkowa), ուկր. Львів (սեռ. հոլով՝ Львова), Харків (սեռ. հոլով՝

<sup>35</sup> Տե՛ս՝ Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկատու (1956-2006), էջ 51: Զուտ հնչիւնային տառադարձումը կը տար «Ուուչ» կամ «Վուչ»:

Харкова), ռուս. Львов, Харьков: Չեխերեն. Bûh պէտք է տառադարձել **Բոգ**, dûm դոմ, Dûm u Turkû Դոմ ու Տուրկո, Králûv Dvûr Կրալով Դուոր:

#### **զ) բուլգարերենի [Ѣ] հնչյունը**

Բուլգարերենի [Ѣ] հնչյունը, թէեւ համապատասխանում է հայերեն [ը]ին, պահանջում է աւելի նուրբ մօտեցում, քանի որ հայերենում գերադասում ենք բառամիջում «ը» տառը չգրել: Ուստի՝ այն պէտք է կա՛մ բոլորովին չգրել, կա՛մ հնարաւորինս փոխարինել այլ՝ նախընտրաբար ստուգաբանական, ծայնաւորներով: Օրինակ՝ Кѣрджали Կրջալի, Тѣрново Տրնովո<sup>36</sup>, Тѣрговище Տրգովիշչէ («щ»ի համար տե՛ս վերը, կէտ ժբ.), նոյնիսկ բառավերջին՝ Нови Искѣр Նովի Իսկր, Несеѣр Նեսեբր, սակայն՝ Казанлък Կազանլիկ կամ Կազանլուկ (համաձայն թիրքական ստուգաբանութեան<sup>37</sup>): Крѣн գերադասելի է տառադարձել ոչ թէ Կրըն (ոչ էլ ռուսերենի նմանութեամբ՝ Крѣн Կրին), այլ գուցէ Կրոն կամ մի այլ ձեւ (հարկաւոր է գտնել «Ѣ» ծայնաւորի սլաւոնական ստուգաբանութիւնը):

#### **է) Україна/Украина երկրանուն եւ Київ/Київ քաղաքի տառադարձման շուրջ**

Սովետահայ ուղղագրութիւնն այս երկրի անունը ժամանակին տառադարձել է ռուսերէնից (Украина) եւ այժմ էլ յամառօրէն շարունակում է գրել «Ուկրաինա» (առանց «յ»ի): Այդպիսի տառադարձութիւնը արհամարհում է երկու սկզբունք: Նախ՝ հայերենի ուղղագրութիւնը (եւ նոյնիսկ եթէ չլինէր երկրորդ հանգամանքը, միայն հայերենի ուղղագրութիւնն արդէն բաւարար էր, որ «ա» տառից յետոյ «յ» գրուէր): Այդպիսի տառադարձումը արհամարհում է նաեւ ուկրայիներենի գրութիւնը (Україна) եւ հնչումը, որտեղ ե՛ւ գրում, ե՛ւ յստակ հնչում է [-այի-] (ուկրայիներէն «ї» տառը հնչում է [յի]): Աւելի բնական է, որ երկրի անունը մենք ուկրայիներէնից, քան թէ ռուսերէնից տառադարձենք:

Սակայն մենք պէտք է գիտակցենք նաեւ, որ ռուսերէնը «յ» չի գրում ելնելով ուղղագրութեան եւ ուղղափօսութեան ի՛ր կանոններից. ռուսերէն «и» տառից առաջ «й» հնչյունը (եւ տառը) դուրս է ընկնում: Հմմտ. трамвай/трамваи, край/окраина, бой/бои, слой/слоиться, змея/змеи: Հմմտ. նաեւ չեխերէն եւ սերբախորուաթերէն Ukrajina, սակայն լեհերէն Ukraina, բելառուսերէն Украіна (ասել է թէ՛ ամէն լեզու ի՛ր յարմարութեանն է նայում):

Ուստի՝ մենք աներկբայօրէն առաջարկում ենք Ուկրայինա ձեւը («յով»<sup>38</sup>, նոյնիսկ որ հայերէնում «յ» տառը «ի»ից առաջ սովորաբար համր է:

<sup>36</sup> Սովետահայերէն՝ Шпінувол, ռուսերէն Тѣрново ձեւից:

<sup>37</sup> Տե՛ս՝ յօդուածաշարքի Ա. յօդուածը (մերձաւորարեւելեան լեզուներ):

<sup>38</sup> Մենք հաւանութիւն չենք տալիս արեւմտահայերէնում գոյութիւն ունեցող Ուքրանիա տարբերակին:

Ինչ վերաբերում է ուկրալիսական մայրաքաղաքի տառադարձությանը, արեւելահայերէնը ռուսերէնից ունէր Կիււ ձեւը (միանգամայն իրաւացիօրէն «ի»ից յետոյ «յ» տառ չդնելով), արեւմտահայերէնը՝ Քիււ: Այսօր ուկրալիսերէնի ուղղական հոլովն է Київ<sup>39</sup>, եւ եթէ մենք տառացի գրէինք, ապա պիտի գրէինք «Կի(յ)իւ»: Սակայն մի կողմից՝ ուկրալիսերէնի արմատը [e] հնչիւնով է (օր.՝ սեռ. հոլով՝ Києва), եւ իին գրութիւններն էլ բոլորը [e]ով են՝ Києвъ, Києвъ, Кієвъ, Кѣвъ, Кївъ: Ուստի մենք հակուած ենք կարծելու, որ «ե» ծայնաւորով ձեւը անելի ճիշտ է՝ Կիււ, եւ որ հայերէնը պէտք չունի տուրք տալու «քաղաքականապէս ճիշտ երեւալու» մոլուցքին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մեր նախորդ յօդուածների տեսական ամփոփիչ մտքերի մեծ մասը հաւասարապէս վերաբերում է եւ ռուսերէնին (ու մնացած սլաւոնական լեզուներին), եւ այստեղ դրանք չենք կրկնում:

Ռուսերէնի տառադարձումը, որը թուում էր թէ խորհրդային տարիների եզրաքանական կոմիտէների երկարատեւ գործունէութեան հետեւանքով առ յաւելտ արդէն ամրագրուած երեւոյթ է Հայաստանում, այսօր ցոյց է տալիս իր բացերն ու թերութիւնները, եւ ռուսերէնի ու մանաւանդ հայերէնի կանոնները չյարգելու իր թուլութիւնը: Ճշմարիտ հայերէնը պէտք է հրաժարուի ե՛ւ սովետական տառադարձումից (որ գերիշխում է Հայաստանում), ե՛ւ կիլիկեան (որ գերիշխում է Սփիւքի արեւմտահայախօս գաղութներում ու դասական ուղղագրութեան հայաստանաքնակ հետեւորդների շրջանակներում):

Կարծում ենք որ ռուսերէնի գիտութիւնը աստիճանաբար մարելու է Հայաստանում, եւ ռուսերէնը դառնալու է մնացած բոլոր օտար լեզուների նման օտար մի լեզու: Ոմանք շարունակելու են այն սովորել ու գործածել, բայց քանի որ ժողովրդի մեծամասնութեան համար այն լինելու է անծանօթ, ռուսագէտ ու ռուսախօս հատուածն այլեւս չի կարողանալու իր օրէնքները թելադրել հայոց լեզուին, եւ հայերէնը վարուելու է ռուսերէնի հետ այնպէս, ինչպէս իրեն է դա յարմար ու ձեռնտու: Ժողովրդի մեծ մասը, եւ մասնաւորապէս կիրթ մասը, բոլոր օտար անունները արտասանելու է *հայերէն* առօրեանութեամբ, առանց հաշուի առնելու դրանց ծագումն ու օտար հնչումը:

Դա է նաեւ (մասնաւորապէս) պատճառը, որ մենք այսօր՝ մեր յօդուածներում, բոլորովին չենք առաջնորդում օտար լեզուներին հաճոյանալու ու յարմարուելու նկատառումներով, այլ առաջնորդում ենք միայն ու միայն հայոց լեզուի պահանջներով: Համոզուած ենք, որ հայ կիրթ հասարակութիւնը տարիների հետ անելի ու անելի կը յարի մեր տեսակէտերին<sup>40</sup>:

<sup>39</sup> Պաշտօնական անգլերէնը, օրինակ՝ շտապել է գրել Kyiv: Սակայն ֆրանսերէնը (Kiev), գերմաներէնը (Kiew), լեհերէնը (Kijów), չեխերէնը (Kyjev), բելառուսերէնը (Кіеў) եւ այլ լեզուներ չեն շտապում փոխել իրենց ամանդական ձեւերը:

<sup>40</sup> Ըստ հեղինակի՝ յոգնակին պէտք է ըլլայ «տեսակէտներ»:

Տառադարձությունը, ինչպես բազմիցս նշել ենք, մէկ մարդու գործ չէ, եւ ազգովին ընդունելի տառադարձութիւն մշակելու համար պետական ու գիտական հաստատութիւնները իրենց մասնակցութիւնը պէտք է ունենան: Ռուսերէնի պարագայում՝ տառադարձութիւնը պէտք է անշուշտ յանձնարարուի Հայաստանի ու Սփիւռքի *ռուսագէտ* մասնագէտներին: Սակայն այսօրուայ ռուսագէտ մասնագէտների մի զգալի մասը մի մեծ թերութիւն ունի. նա աւելի լաւ տիրապետում է *ռուսաց* լեզուին քան իր մայրենի՝ հայոց լեզուին: Այդպիսի մասնագէտները, վախենամ, աւելի խառնաշփոթ քան պարզեցում մտցնեն տառադարձութեան մէջ:

Հեռու չեն սակայն այն օրերը, երբ Հայաստանում ի յայտ կը գան հայկաբան մասնագէտներ, այդ թւում եւ հայկաբան ռուսագէտներ, որոնք եւ իրենց գիտելիքը ի սպաս կը դնեն տառադարձութեան կարեւոր գործին: Մեր դատողութիւնները մենք առաւել եւս նրանց ենք ուղղում:

### ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ – ԱՂԻԻՍԱԿ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

Ծ.Թ. Կլոր փակագծերի մէջ աւելի հազուադէպ հանդիպող տարբերակներն են: Անկիւնաւոր փակագծերի մէջ արտայայտուած են հնչիւններ: Թեք գիծը (/) բաժանում է (լեհերէնի ու չեխերէնի պարագայում) միեւնոյն հնչոյթի կոշտ ու փափուկ ենթահնչիւնները, կամ (հայերէնի պարագայում) ըստ դիրքի տառադարձութեան տարբերակները: Ստորակէտով բաժանած են գրութեան ձեւերը կամ (հայերէնի պարագայում) տառադարձութեան հնարաւոր տարբերակները:

| սլաւոն. | ռուսերէն | ուկրային. | լեհերէն | չեխերէն | բուլգար. | հայերէն |
|---------|----------|-----------|---------|---------|----------|---------|
| а       | а        | а         | а       | а, á    | а        | ա       |
| б       | б        | б         | б       | б       | б        | բ       |
| в       | в        | в         | w, (v)  | v, (w)  | в        | վ/ւու   |
| г       | г        | г, г'     | g       | h, (g)  | г        | գ       |
| д       | д        | д         | d / dź  | d / d'  | д        | դ       |
| е, е    | е, э     | е, е      | е       | е, é    | е        | ե/է     |
| —       | ё        | —         | —       | —       | —        | ե/է, ո  |
| ж       | ж        | ж         | ż       | ž       | ж        | ժ       |
| —       | —        | дж        | dź      | —       | дж       | ջ       |
| ѕ       | —        | дз        | dz      | —       | дз       | ծ       |
| з, ѝ    | з        | з         | z / ź   | z       | з        | զ       |
| и       | и        | и         | —       | —       | и        | ի       |
| й       | й        | й         | j       | j       | й        | յ, ի    |
| і, ї    | —        | і, ї      | i       | i, í    | —        | ի       |
| к       | к        | к         | k       | k       | к        | կ       |
| л       | л        | л         | ł / l   | l       | л        | լ       |
| м       | м        | м         | m       | m       | м        | մ       |
| н       | н        | н         | n / ŋ   | n / ñ   | н        | ն       |

| սլաոն.  | ռուսերէն | ուկրային. | լեհերէն | չեխերէն | բուլգար. | հայերէն      |
|---------|----------|-----------|---------|---------|----------|--------------|
| o       | o        | o         | o, ó    | o, ó, ů | o        | n            |
| п       | п        | п         | p       | p       | п        | պ            |
| p       | p        | p         | r / rz  | r / ř   | p        | ր/n          |
| c       | c        | c         | s / ś   | s       | c        | ս            |
| т       | т        | т         | t / ě   | t / t'  | т        | տ            |
| oy, (y) | y        | y         | u       | u, ú    | y        | ու           |
| v       | —        | —         | —       | —       | —        | ւ, ի         |
| ф       | ф        | ф         | f       | f       | ф        | փ, \$        |
| x       | x        | x         | ch, h   | ch      | x        | խ, (h)       |
| ω       | —        | —         | —       | —       | —        | ո, (ու)      |
| ω       | —        | —         | —       | —       | —        | ոս           |
| ц       | ц        | ц         | c       | c       | ц        | ց            |
| ч       | ч        | ч         | cz      | č       | ч        | չ            |
| ш       | ш        | ш         | sz      | š       | ш        | շ            |
| щ       | щ        | щ         | szcz    | —       | щ [шт]   | շչ           |
| ъ       | ъ        | —         | —       | —       | ъ        | [ռ], —       |
| ѣ, ѣ    | ѣ        | и         | y       | y, ý    | и        | ի            |
| ь       | ь        | ь         | —       | —       | ь        | [ռ], —       |
| ѣ       | e        | i         | ia, ie  | ě, í    | я, e     | ե/է, ի, ա    |
| —       | э        | e         | e       | e, é    | e        | ե/է          |
| ю, юу   | ю        | ю         | ju, iu  | ju, u   | ю        | յու, ու/(իւ) |
| ѣ       | я        | я         | ja, ia  | ja, a   | я        | յա, ա        |
| ѣ       | —        | —         | je, ie  | je, ě   | —        | (յ)ե, ե/է    |
| ѣ       | —        | —         | ę       | —       | —        | են           |
| ж       | —        | —         | ą       | ou      | —        | ոն, (ու/ու)  |
| ѣ       | —        | —         | —       | —       | —        | [յեն], [են]  |
| ѣ       | —        | —         | —       | —       | —        | [յոն], [ոն]  |
| ž       | кс       | кс        | ks      | x       | кс       | քս           |
| ψ       | пс       | пс        | ps      | ps      | пс       | փս           |
| θ       | φ        | φ         | t       | t(h)    | т        | թ, \$        |

**THE PRINCIPLES OF TRANSLITERATING (TRANSCRIBING) FOREIGN  
PROPER NAMES INTO ARMENIAN  
PART VII – RUSSIAN (COMPARED TO OTHER SLAV(ON)IC LANGUAGES)**

**(Summary)**

ARMEN MICHAELIAN (armen\_michaelian@yahoo.com)

This article is one of the series that deals with the transliteration (transcription) of foreign proper names into Armenian (the way to transcribe foreign names in Armenian characters).

1) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part I – Middle Eastern Languages [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 40:2020, Haigazian University Press, Beirut, pp. 341-64.

2) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part II – Classical Languages (Ancient Greek and Latin) [in Armenian], *Bazmavep*, CLXXVIII:2020, pp. 304-36.

3) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part III – French Language [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 41:2021, Haigazian University Press, Beirut, pp. 443-66.

4) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part IV – English Language [in Armenian], *Handes Amsorya*, CXXXV:2021, Vienna, pp. 197-246.

5) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part V – German Language [in Armenian], *Handes Amsorya*, in press.

6) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part VI – Italian and Spanish Languages [in Armenian], *Bazmavep*, in press.

The present part of the series is devoted to the transliteration (transcription) of names of Russian and sometimes of Slavic origin. The principle of transliteration is based (as in the whole series) on classical Armenian spelling, definitely ruling out the “Soviet” transliteration on one side and the “Cilician” one on the other. After a reminder of the phonological and orthographic principles of Armenian transliteration mentioned in the first articles of the series, the author scrutinizes the most problematic Russian (and some other Slavic) sounds and phonemes and confirms or proposes (based on numerous examples) a coherent and principled transliteration for each of them. The Russian transliteration serves also as a medium to transcribe many vernacular languages of the Russian Federation to which the Armenian language cannot immediately have access.